

પુસ્તક - હરિજન સંતા

એ એલ

આ નાનકડી ચોપડીમાં વર્ણવેલા તથા એવા પ્રકારના બીજા હરિજન સંત-ભક્તો અનેક પ્રકારની હાડમારી ને હેરાનગતિમાં પણ જીવનના સત્વને ભૂલ્યા નથી. જોકે તેઓ સમાજના નીચલામાં નીચલા થરમાં જન્મ્યા હતા, તેમ છતાં દૈવી પ્રકાશનાં કિરણોને તેમની નાની અવસ્થામાંથી જ તેમણે ગ્રહણ કરી લીધેલાં હતાં. શ્રદ્ધા અને ભક્તિ તરફ એમનાં હૃદય ખુલ્લાં થયેલાં હતાં. શ્રીપ્રભુને તેઓ સર્વ રીતે ને સર્વ પ્રકારે ને સર્વ ભાવે સમર્થ માનતા. તેઓ ભજનો ગાતા, ઉત્તમ પદો બનાવતા, ઉપદેશ કરતા ને શ્રીપ્રભુની ગદ્ગદ કંઠ પ્રાર્થના પણ હૃદયથી કરતા. આમ હોવા છતાં પણ આવા હરિજન સાધુ પુરુષો વિષે હૃદયનો પ્રેમ-આદર કેળવવો ને એવો વિચાર કરવો-એ પણ ઉચ્ચ વર્ણના અંધ-શ્રદ્ધાળુઓ માટે અસહ્ય હતું. આવા હરિજન સંત-ભક્તોનો તિરસ્કાર કરવામાં આવ્યો છે, તેમનું અપમાન કરવામાં આવ્યું છે, પવિત્ર સ્થળો અને ઘરોમાંથી ઢોરની માફક તેમને હાંકી કાઢવામાં આવ્યા છે, તેમ છતાં આ સાધુ-આત્માઓ જરા પણ ડગ્યા નથી. આવી હાડમારી-ઓ, આવો તિરસ્કાર, આવી હેરાનગતિ, તથા અનેક કનડગતોની વચ્ચે પણ તેઓ તેમની શ્રદ્ધાને વળગી

રહ્યા હતા. તેમના હૃદયમાં જે પ્રકાશ પ્રકાશી રહ્યા હતા, તેના સૂચવેલા માર્ગે આગળ જવાને તેઓ સતત પ્રયત્નશીલ રહ્યા છે. જે લોકો તેમની કનડગત કરતા, તેમના વિષે કંઈ પણ મનમાં ઇતરાજી કે રાગદ્વેષ તેઓએ રાખ્યાં નથી. આ હકીકત હાલના જમાનાના આપણે ખ્યાં હરિજનોએ ખાસ લક્ષમાં રાખવાની છે. હૃદયની સદ્ભાવના ને આદર ને સમભાવ જીવતોજગતો આપણા હૃદયમાં સર્વણી ગણાતા વર્ગ પરત્વે જાગી ગયેલો હોવો જોઈશે, તે જ આપણે તેમનાં દિલ પિગળાવી શકીશું. કોઈનાયે જીવનનો પલટો કરાવવાને કાજ આપણે પોતે જ આપણા જીવનને સંપૂર્ણપણે પલટાવી નાખવું પડશે. જીવનમાં ઊંડો ઉત્કટ પ્રેમભાવ પ્રકટ્યા વિના આપણે કંઈ કશું કરી શકવાના નથી, એનું પ્રભુકૃપાથી આપણને યોગ્ય ભાન જાગે એવી હૃદયની પ્રાર્થના છે.

ઉપલા પ્રકારના હરિજન સંત-ભક્તોની જીવનમાં પ્રકટેલી જીવતીજગતી નમ્રતા, ભક્તિ અને સંપૂર્ણ સાધુતા હમેશને માટે ધાર્મિક ઇતિહાસમાં તેમને અમર સ્થાન અપાવશે. આપણા ધાર્મિક ઇતિહાસમાં ઘણા-ઘણાએ વિવિધ પ્રકારનો અને અનેકરંગી ક્ષણો આપ્યો છે. ઘણા ઉમદા ને સાર્વિક સાધુઓ, મહાન તત્ત્વચિંતકો અને તે તે સમયના યુગાવતાર સમા મહાપુરુષોએ આ મહાન આર્થપ્રજ્ઞના જીવનને ઘડ્યું છે. એ ક્ષણોમાં આ હરિજન સંત-ભક્તોનો અનેરો ક્ષણો સમાયેલો છે.

ધર્મના પ્રદેશમાં શ્રીજીજી અને શ્રીશંકર ભગવાન તથા એવા ખીજા ધર્મચાર્યો મહાન નદીઓ જેવા છે, તે આ નાના નાના હરિજન સંત-ભક્તો નિર્મળ ઝરા સમાન તે છે જ. કોઈ ભૂલો પડેલો થાક્યો પાક્યો તરસ્યો મુસાફર કે થાકેલો ખેડૂત એના કિનારે ખેસી એનાં ઠંડાં અમૃત જેવાં જળ પી પી પોતે તાજે ખનશે, નવીન જીવનની પ્રેરણા તે એમાંથી મેળવશે. આવા સંત-ભક્તોનો જે વર્ગમાંથી જન્મ થયો છે, તે દોઢો તે ખિચારા હજીયે અજ્ઞાન અને દુઃખમાં ડૂબેલા છે. તેમનો વસવાટ હજીયે ખંડેર જેવાં સૂપડાંમાં છે. તેમનાં જીવન ગરીબાઈ અને દુઃખથી ભરેલાં છે. ઉચ્ચ ગણુતા સમાજ તરફથી હજીયે તેમની કનડગત અને હેરાનગતિ થાય છે. એમના નંદ, ચોખામેળા, રવિદાસ ને હરિદાસ જેવા અનેક સાધુ પુરુષો હજીયે તેમનામાં છે. તેઓ શાંતિથી દુઃખો સહન કરી, રાગદ્વેષાદિ ત્યજી, સર્વ પરત્વે સદ્ભાવ અને સમતાથી વર્તી પોતાનું જીવન વ્યતીત કરે છે. આ દુઃખ પામેલા પવિત્ર સંત-ભક્તોની સાત્ત્વિક જીવનની સ્મરણુગાથા આપણને આપણા ધર્મનું યોગ્ય જ્ઞાનભાન કરાવે એ જ પ્રાર્થના છે.

સને '૩૨ની જેલયાત્રામાં આ નાનકડી પુસ્તિકાના લેખકે આ હરિજન સંત-ભક્તોની ગાથા લખેલી. તેમણે તે સંત-ભક્તોનાં જીવનચરિત્ર વિષે કોઈ પુસ્તકમાં વાંચેલું હશે, તે ઉપરથી તેમણે આશ્રમના ખાળકો

માટે આ સ્મરણુગાથા લખેલી હતી. તેમાં લખેલાં ભજનો અને પ્રાર્થનાઓ તેમનાં પોતાનાં તે સખયમાં બનાવેલાં છે. આ બધું ઉતારવા કરવાનું કામ તે શ્રી. હેમંતકુમાર નીલકંઠે કરેલું છે. સંપાદિકા તરીકે મારું નામ મૂકેલું છે એટલું જ.

હરિજન આશ્રમ, સાબરમતી
તા. ૧૨-૨-'૫૪

પુસ્તક રસણુલાલ દલાલ

જીવનચરિત્રો

[આમશ્રેણી]

મેનાવતી-ગોપીચંદ ને ભત્રું-		સુદામાચરિત્ર (કાવ્ય)	૦)≡
હરિ ને વિક્રમ	૦)≡	શ્રી શુકદેવજી	૦
જેસલ-તોરલ તથા		જડભરત	૦)≡
બલંધર-ગોપીચંદ	૦	નાનક	૦)≡
કબીર સાહેબ	૦)≡	બાળકેના વિવેકાનંદ	૦
ધાવણની ધાર		વીર હતુમાન	૦)≡
ને બીજી વાતો	૦)≡	સતી સાવિત્રી	૦
મહાત્મા મસ્તરામજી	૦)≡	શ્રી તેલંગ સ્વામી	૦
વિશ્વામિત્ર ને હરિશ્ચંદ્ર	૦	ભક્ત અંબરીષ	૦
સંત મૂળદાસ	૦)≡	ભક્ત પ્રહ્લાદ	૦
ગોસ્વામી તુલસીદાસ	૦)≡	શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ	૦)≡
ચંદ્રહાસ	૦)≡	સ્વામી રામતીર્થ	૦

સરતું સાહિત્ય વર્ષિક કાર્યાલય-અમદાવાદ

હરિજન સંતો

૧ : રવિદાસ

ભારતની ઘોર નિદ્રા

ભારતવર્ષમાં પહેલાં કદીયે ન જાગેલી ને ન થયેલી એવી ધાર્મિક ઉચ્ચપાયલો મધ્યકાલીન યુગમાં થઈ. સમય પણ એવી કટોકટીનો જ હતો. કોઈ એક એવા મોટા ભૂકંપની પૂર્વતૈયારી થઈ ચૂકી હતી. ત્યારે જે રાજ્યો હતા તે પણ પ્રજાને રંજાડતા. અવ્યવસ્થા, જુલમાટ ને ભયની નિશાનીઓ પ્રત્યેક મનુષ્યના અહિરા પર કોતરાયેલી દેખાતી. પરંતુ આના કરતાંયે મનુષ્યના જીવન પર જે કચરો-મેલ ચઢ્યો હતો, અથવા તો જે મલિન આવરણ છવાયેલું હતું, તે તો બધું હિસાબ વગરનું હતું. મિથ્યા કર્મકાંડ અને વહેમનું સામ્રાજ્ય જ્યાં ત્યાં બધે સ્થપાયેલું હતું. લોકહૃદયમાંથી વિશ્વાસ ને શ્રદ્ધા એસરવા લાગ્યાં હતાં.

અંધારી રાતે સંતોની દીપજ્વાલા

પણ કેણુ જાણુ કેમ એક જખરજસ્ત પ્રયત્ન કરી, પોતાનું આજસ ખંખેરી નાખી ભારતવર્ષ એક-દમ જાગૃત બની ગયો. પોતાના બળને સમગ્રપણે એણે સંગઠિત કર્યું, ને ધર્મનું સાચું સ્વરાજ પ્રકટાવવા માટે તનતોડ પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. ધર્મના પરિવર્તનની તે હિલચાલોમાં અનેક સંત-ભક્તોએ કોઈ ચમત્કારભર્યો ભાગ ભજવ્યો છે. પ્રજા-પ્રજા વચ્ચે જાગેલા વેરને ભુલાવી બધાંને એક રંગે રંગવાના અને એક દિલે થવાના પ્રયાસો થવા લાગ્યા. સંત રામાનંદે આમાં પહેલ કરી ગણાય. એમના પછી એમના પવિત્ર શિષ્ય કળીરે આ પ્રવૃત્તિને ખૂબ આગળ ધપાવી. શ્રીરામાનંદ એક નિર્મળ મનના, અતિ પવિત્ર, ધાર્મિક, આધ્યાત્મિક, વીર પુરુષ હતા. એમના સમયમાં અનેક ધાર્મિક સંસ્થાઓમાં જે સડો અને અન્યાય પ્રવર્તતા હતા, એ જોઈ એમનું હૈયું ધગધગી ઊઠતું. કેટલીકવાર તેમને મનમાં ઉદ્દેગ પણ થતો. કળીરે જે એક નવો ધાર્મિક વર્ગ ઊભો કર્યો હતો, તે એવા કોઈ વિરોધના જુસ્સા-માંથી જ જન્મ પામેલો હશે. હિંદુ, મુસલમાન, શીખ, હરિજન વગેરે સર્વ એક જ વર્ણના છે, સંસ્કારે ભલે ભેદ હોય, એવું તે માનતા ને તેનો પ્રચાર કરતા.

શ્રીરામાનંદનો સવિનય અનાદર

સાધુઓના સામાન્ય સ્થિતિમાંના ડોઈ સંઘના શ્રીરામાનંદ એક સાધુ હતા. સારાય દેશમાં ઘણે ઠેકાણે યાત્રાઓ કરી કરી, તે જ્યારે મઠમાં પાછા પધાર્યા, ત્યારે મઠના ખીન્ન સાધુઓએ વાંધો ઉઠાવ્યો કે એમણે આપણા સંઘના ઘણા નિયમોનો ભંગ કર્યો હશે. આથી ખીન્ન સાધુઓથી શ્રીરામાનંદને જુદા રહેવાનું ફરમાવવામાં આવ્યું. આ હુકમનો તેમણે સવિનય અનાદર કરી પોતે તે સાધુઓના સંઘમાંથી નીકળી ગયા ને નવી વર્ણપદ્ધતિ શરૂ કરી. પછી તે સારાયે ભારતવર્ષમાં એનો પ્રચાર થવા લાગ્યો.

સંત કબીરની ધાર્મિક એકતા

એમના પછી ભક્તકવિ કબીર થયા. જીવનમાં એ નિર્ભય થયેલા હતા. સમાજનાં ખોટાં બંધનોને, અયોગ્ય રૂઠિઓને તોડીફેાડીને ભુક્ષો કરી નાખવા તે હંમેશાં તૈયાર રહેતા. ‘આ સર્વ જગત પ્રભુમય છે, તે પછી આ બધા ભેદ શા!’ એવા તત્ત્વજ્ઞાનનો બોધ પોતાના જીવનના વણતરમાં એમણે વણી લીધો હતો. પોતાનું આખું જીવન આ મહાન કાર્યમાં તેમણે સમર્પેલું હતું. પોતાના સમગ્ર બળથી, જુસ્સાથી, ઉત્સાહથી, ખંતથી, સાહસથી, હિંમતથી, ધીરજથી તેમણે તે કામ કરવા માંડ્યું. હિંદુ, મુસલ-

માન, શીખ અને બીજી બધી કેમોને એમણે પોકારી પોકારીને કહ્યું કે, 'તમે એક જ સર્વવ્યાપક અને સત્યમય પ્રભુને ભજો.' એમના પંથનો પ્રચાર ચારે દિશામાં ફેલાવા લાગ્યો. નાનકે પંજાબમાં એવા જ એક નવા ધર્મનાં બીજ વાળ્યાં. આથી જગતમાં ધાર્મિક ઐક્યની લાગણી પ્રકટવા લાગી. પ્રજા સંગઠિત બની. વેરભાવ ઘટવા લાગ્યો. માંહેમાંહેનો કલહ ઘટ્યો અને તેમના ધાર્મિક પંથના માણસોમાં એક જાતની નવીન ધાર્મિક ઉત્સાહજનક મર્દાનગીભરી જાગૃતિ પ્રકટી. એ કેમ સંગઠિત રીતે, સહકાર-બળથી, ધર્મને જ પોતાનું સર્વસ્વ સમર્પણ કરવાને હૃદયથી તત્પર રહેતી.

શ્રીચૈતન્ય મહાપ્રભુ

આવી જ રીતે બંગાળમાં શ્રીચૈતન્ય મહાપ્રભુએ પ્રચાર કર્યો. ભક્તિનો સુલભ માર્ગ એમણે સૌને બતાવ્યો. એમની ધર્મભાવનામાં ઊંચ કે નીચનો ભેદ ક્યાંય ન હતો. બધાંને એકસરખો સમાન અધિકાર હતો. આ ચૈતનાથી કરી બંગાળ અને ભારતનો પૂર્વ કિનારો અજ્ઞાનની ઊંધ અને આળસ છોડી જીવનને ઘેરી રહેલા તમસને ભગાડવાને જાગી ઊઠ્યો. મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં શ્રીરામાનંદ ને શ્રીકૃષ્ણીરના પ્રચારથી અનેક સંતભક્તો પેદા થયા. તેમણે

પોતાના ચારિત્ર્યબળથી અને ભક્તિથી પ્રબળને વર્ણ-વર્ણ વચ્ચેના ભેદ ભુલાવવામાં ખૂબ પ્રેરણા આપેલી છે.

નીચલા થરની ગણાતી કોમોમાં પણ ધાર્મિક ચેતના

આવા ઉપર પ્રમાણેના પ્રચારથી ભારતવર્ષની નીચલા થરની ગણાતી કોમોમાં પણ ધાર્મિક ભગૃતિનું એક નવું પ્રચંડ મોજું ફેલાઈ ગયું. એમને પણ પ્રભુની સેવાભક્તિનો હક્ક છે, એમને પણ આત્મા છે, આત્માની વેલ છે, એમને કૂલવા-કૂલવાનો અધિકાર છે, ને એમનુંજે જીવન પુણ્યની પેઠે ખીલવાને માટે સમાન સંભોગો ને સમાન અધિકાર માગી લે છે—આવા પ્રકારના પ્રચારથી એમનામાં વિશ્વાસના અંકુરો ફૂટવા લાગ્યા. રૈતીના રણ જેવા એમના સૂકા જીવનમાં એમને હવે કંઈ રસ પડવા લાગ્યો. જીવનમાં આનંદ છે, આહ્લાદ છે, જીવન જીવવા જેવું છે એમ તેમણે પ્રથમવાર જીવનમાં અનુભવ્યું. આવી નીચલા થરની ગણાતી કોમોમાંની અમાર કોમમાં પંદરમા સૈકામાં એક એવો સાધુ પુરુષ પાડ્યો કે જેનું પુણ્ય સ્મરણ ઉદ્ભસિત હૃદયે પ્રેમભક્તિભાવથી આજે પણ સમાજ કરી રહેલો છે.

સંત રવિદાસે નવી જ કેમ ઊભી કરી

આ સાધુ પુરુષનું નામ રવિદાસ હતું. એમના જીવનની કથા સાથે ઘણી ચમત્કારિક દંતકથાઓ વણાઈ ગયેલી છે. તે સાચી હોય કે ખોટી હોય, પરંતુ એ ઉપરથી એટલું તો ચોક્કસ છે કે એમના સમયમાં એ ઘણા વિખ્યાતિ પામેલા તો હશે જ. તેમનાં કેટલાંક ભજનકાવ્યો આદિ શ્રીગ્રંથસાહેબમાં સ્થાન પામેલાં છે અને આ દિવસે પણ એમનાં ભજનો કાશીમાં ગવાય છે. એમ કહેવાય છે કે, રવિદાસે પોતાની કેમોમાંથી એક નવીન જાતિ ઉત્પન્ન કરી હતી અને એને આચારવિચારે અને ભાવનાથી શુદ્ધ બનાવી હતી. ભક્તમાળમાં શ્રીરવિદાસનું ચરિત્ર સુંદર રીતે આલેખાયેલું છે.

શ્રીરવિદાસનો ચમારનો ધંધો

શ્રીરવિદાસ હિંદુ જાતિમાં નીચી ગણાતી એક કેમમાં જન્મ્યા હતા. એમનો ધંધો ચામડાં કેળવવાનો હતો. ગરીબ માણસને ઘેર ઊછર્યા હતા. એમના ધંધામાં તે પારંગત હતા. નાનપણથી જ રવિદાસ દઢ-આગ્રહી સ્વભાવના હતા. ચામડાં કેળવતાં કેળવતાં તે પ્રભુસ્મરણ કરતા, ભજનો ગાતા.

કુરબાનીની તમન્ના

(ગઝલ)

ચરણુ કુરબાની કરવાની હવે તો બસ તમન્ના છે. (ટક)
 જિગર સોંપી દીધા કેડે, નકામા તક શા ખપના!
 હવે તો થાય તે જોયા કરી સૂઢેતું રહ્યું તેમાં. ચરણુ
 અરે! કિસ્મત! હરે શાને? ખુવારી છો ભલે થાતી;
 જગતભરને ખતાવી દે, સમર્પણુમાં મઝા કેવી! ચરણુ
 મહોબ્બત મોત સાટે છે, અરે! તેથીય પણ કપરી;
 કુના થાવા છતાંયે તે મળે નિશ્ચિત ના કાંઈ. ચરણુ
 નિરાશા પ્રેમમાં તારા હૃદયનાં દર્દ, લહેજ્જત છે;
 ચરણુ કુરબાની કરવાની હવે તો બસ તમન્ના છે.

સતત સ્મરણુ

(હરિગીત)

વિસરાય પણ નવ એક તું એ દાન દેજે દીનને. (ટક)
 બુદ્ધિ, મન, ચિત્, પ્રાણુ એ હોમાઈ તુજમાં ના ગયાં,
 એ સૂર બસૂરો કાઢતાં, પ્રભુ! એક કરવાનાં રહ્યાં. વિસરાય
 એ મેળ કયમ એસાડવો? કાંઈ બહુ મારી મથું;
 મારું કશું નવ ત્યાં ગજું, કાં બળ હૃદય નવ દે પ્રભુ! વિસરાય
 મુજ રાંક જીવનની પ્રભો! સોંપી દીધી દોરી તને;
 શક્તિ વિવેકની આપજે પ્રત્યેક કર્તવ્યે મને. વિસરાય
 જે હરિ-ચરણુ સાહી રહ્યા, આનંદધામે જઈ વર્યા;
 મુજ યતન આછા કંઈ થતા, તુજ હાથ તે કળવા રહ્યા. વિસરાય

એ સૂર મુજ ઉરનો સુણી, હરિ ! રવડતા આ બાળને,
વિસરાય પણ નવ એક તું એ દાન દેજે દીનને.

પ્રભુને આવી રીતે હૃદયના સાલતા દર્દથી
ઘણી વાર તેઓ પ્રાર્થના કરતા; અને ઘણીયે વાર
તેવા ભાવની તદ્દીનતામાં લય પામી જતા. ધંધા-
માંથી જે કંઈ થોડોઘણો નફો મળતો તે સાધુ-
સંતોને તે વહેંચી આપતા.

દુઃખમાંયે શ્રદ્ધા તથા સેવા

પરંતુ ભાગ્યવશાત્ દેશમાં દુઃખકાળ પડ્યો.
તેને કારણે આંપણા આ ગરીબ રવિદાસને બહુ
દુઃખ વેઠવું પડ્યું. અનેક દુઃખની પરંપરાઓમાંથી
તેમને પસાર થવું પડ્યું. જીવનની આવી કટોકટીના
પ્રસંગે પણ તેમણે કોઈની પાસેથી કશું લીધું નથી;
ઊલટું પોતે ઘણાંનું પોષણ કર્યું છે. કેટલીક
વખત એમણે જાતે ભૂખ્યા રહીને પણ બીજાંઓને
જિવાડ્યા છે. પોતાના જીવનના અતિ વિકટ પ્રસંગો-
માં એ પ્રભુને ભૂલ્યા નથી. દુઃખની ઉત્કટમાં
ઉત્કટ કસોટીએ ચઢ્યા હોવા છતાં એમનો પ્રભુ
પરનો વિશ્વાસ વધારે દઢ અને તેજસ્વિત બન્યો
હતો. પોતાનું સર્વસ્વ એમણે પ્રભુચરણે સમર્પણ
કરેલું હતું.

હૃદયના પ્રેમભાવનું લક્ષણ

(ગઝલ)

ચરણમાં ખાખ થઈ મરવું, પ્રણયની એ નિશાની છે. (ટેક)
 હૃદય સોંપી દીધું તુજને, રહું ના હાથ તે મારે;
 સકંચે લઈ મને શાને હવે નાહક સતાવે છે? ચરણમાં
 હૃદયથી ઊર્મિઓ જાગી પળેપળ તુજ સ્મૃતિ જગાવે;
 સ્મૃતિપટમાં ઘડી આવી જતો છટકી વળી ક્યાંયે! ચરણમાં
 તમારે મન રમત છે ને અહીં તો જન રૂંડેંસાયે;
 તલસવામાં છતાં એવું પ્રભુ! અડોભાગ્ય મારું છે. ચરણમાં
 ફના થાવાનું હું ઇચ્છું હૃદય તુજ ઉપ તલસાટે;
 ચરણમાં ખાખ થઈ મરવું પ્રણયની એ નિશાની છે.

કચડાયેલું હૈયું

(ગઝલ)

પ્રભુ! કચડાયેલું હૈયું; કૃપાર્થી તે તું કર હળવું. (ટેક)
 ઉકેલું શી રીતે મારી પડેલી ગૂંચ આ હૃદયે?
 વિટમણા આ મથામણની શકું સમજાવી શી રીતે? પ્રભુ
 પડે નવ ગમ ખીજાને ત્યાં; મને શું ના શકે સમજી?
 કરું ત્યાં શું પ્રભુજી! હું? દિલે છે ભાર ઝેચેની. પ્રભુ
 કથા કથવા જતાં મારી દુનિયાને પડી ના છે;
 પડ્યાને પાટુ દેનારી, ન મારો ત્યાં ઉમળકો છે. પ્રભુ
 સુહૃદ મારે પ્રભુ! તું છે, નિકટનો તું નિકટ મારે;
 વળી તું આત્મજન મારું તને સંભળાવું તેથી તે. પ્રભુ

પહાડો ને પહાડોના પ્રભુ ! ભારે લદાયેલું;
અને કચડાયલું હૈયું, કૃપાથી તે તું કર હળવું. પ્રભુ

આવી જાતના હૃદયના સાલતા દર્દે તે વેળા
તેઓ પ્રાર્થના કરતા. પોતાનું પ્રત્યેક કર્મ પ્રભુને
સાક્ષી રાખી તે કર્યા કરતા. ગરીબ, ભૂખ્યા, માનવ
બંધુઓને નિહાળી તેમનું હૃદય કકળી ઊઠતું. પોતે
જ્યારે અતિશય દુઃખથી પીડાતા, ત્યારે તે પરમ
કૃપાળુ પ્રભુને પ્રાર્થના કરતા કે ' પ્રભો ! એવાં તે
અમારાં શાં પાપ છે, કે આવાં કારમાં દુઃખ અમારે
સહન કરવાં પડે છે !' પણ પાછા પોતાની જાતને
સંબોધીને ગાતા કે :-

તારે ભરોંસે

(ગઝલ)

હવે તારે ભરોંસે છું, પ્રભુ ! મુજને સ્વીકારી લે. (ટક)
સહુ અપરાધીમાંયે હું, પ્રભુ ! અપરાધી છું મોટો;
પતિતમાંયે પતિત હું તો, ન જ્નેનો ક્યાંય છે જોટો. હવે
પ્રભુ ! તોયે શરણુ હું તો ચરણુ તારે પડેલો છું;
ઉગારે કે ભલે મારે, ધરું એની ન ચિંતા હું. હવે
મને તુજ મારવામાંયે પ્રભુ ! હિત મુજ સમાયેલું;
કદી તર્કે-વિતર્કે તે પ્રભુ ! તેથી ન મન જોડું. હવે
હું તો બસ એટલું જાણું ' ધરેણું રાંકનું મારું ;'
સદા રટવાનું ઉર.ચાહું પ્રભુજી ! નામ તુજ પહાલું. હવે

મને ડૂબતાનું સાધન તે મળ્યું તારી કૃપાથી છે;
પ્રભુ ! તે પ્રાણુથી પ્યારું હવે લાગે હૃદય મુજને. હવે૦

(શિખરિણી)

ચલાવે વિશ્વાસે જીવન નિજનું જે તુજ પરે,
સદાયે તું એનું જરૂર સધળું ક્ષેમ ચલાવે;
જણાવ્યું છે એવું જગતજનને સાદ કરી તેં,
છતાંયે હું મૂર્ખો કંઈ ન સમજું, દે મતિ મને.

એમ કરી પોતે પ્રભુચરણમાં જ્ઞાનલક્ષિતભાવે
સંપૂર્ણ રીતે સમર્પણ થઈ જવા, અને એના જ
ભરોસે પોતાની જીવનનોકા ચલાવવા સતત હૃદયથી
એકધારે પ્રયત્ન કરતા.

એકનિષ્ઠાની કસોટી

શ્રીરવિદાસને સાંસા પડવા લાગ્યા, ત્યારે
લોકોએ એમ કહ્યું છે કે ભગવાને એક વૈષ્ણવના વેષે
રવિદાસને પારસમણિ આપ્યો; પરંતુ તેમણે તે તરફ
કંઈ ધ્યાન આપ્યું નહિ. અને ગાવા લાગ્યા કે :-

‘ પ્રભુનું નામ એ જ મારે મોટામાં મોટો
ભંડાર છે. કદી તે ખુટાડ્યો ખૂટ્યો નથી. દિવસે
દિવસે તે વધે છે, અને ખૂબી તો ત્યાં છે કે જેમ
જેમ તે ખરચીએ, તેમ તેમ તે વધે છે. મારી
માલમિલકત કે લક્ષ્મી-જે કહું તે-એક શ્રીપ્રભુ
પોતે જ છે. તો હવે એ માયાના પારસમણિ

પથ્થરની મારે શી જરૂર?' એમ જાણી પેલા ચમત્કારી પથ્થરને તેમણે તો ફગાવી દીધો.

મારે તો કૃપા જ જોઈએ છે

તેમ છતાં પણ ભક્તો જેને પ્રાણુથી પણ અધિક વહાલા છે, એવા તે પરમ કૃપાળુ શ્રીપ્રભુએ રવિદાસને સોનાનું દાન લેવાને ખૂબ આગ્રહ કર્યો; પણ તેમનું મન માનતું ન હતું. કાંચન અને કામ ભક્તના માર્ગમાં આડખીલીરૂપ છે. મારા પ્રિય પ્રભુથી મને વિખૂટો પાડે, એવું તે દાન જો લઉં, તો પછી મારા જેવો ગરીબ કે જે સારાએ સમાજમાં તિરસ્કૃત થયેલો છે, તેને ક્યાં સ્થાન રહે ? ના, ના, પ્રભો ! મારે એવું કંઈ જ જોઈતું નથી. મારે તો માત્ર જોઈએ છે, એક તારી કૃપા. એમ જણાવી ગાતા કે :-

(વસંતતિલકા)

ઓળંગશે ગિરિ કૃપા થઈ પંગુ તારી,
ને મૂક વાત કરશેય કૃપાથી તારી;
તારી કૃપાથી તૃણ મેરુ થશે પ્રભુ તે,
—માગું કૃપા અવર આશ કંઈ નહિ છે.

(શિખરિણી)

કૃપાથી તારી તે મૂરખ પણ વિદ્વાન બનશે,
કૃપાથી તારી તે બધિર જનના કાન ખૂલશે;

કૃપામાં તારી તે અતુલ પ્રભુ, સામર્થ્ય રહ્યું છે,
કૃપા હું માગું તે; અવર બસ ના આશ કંઈ છે.

અમંગળ શંકાઓનું નિરસન

કેટલાક દિવસ પછી શ્રીરવિદાસને અમંગળ શંકાઓ થવા લાગી, ને એમના મનમાં કેાઈ દેવી કોપની ભીતિ પેઠી, ત્યારે તે ગાવા લાગતા કે :-

(શિખરિણી)

ખીજ્ઞ કોની તારા વગર પ્રભુ ! આશા મન ધરું,
ખીજ્ઞ કોની તારા વગર કંઈ માગું મદદ હું;
ખીજ્ઞ કોનો તારા વગર ભય રાખું ન મન હું,
ખીજ્ઞ કોનો તારા વગર નવ હું આશ્રય લઉં.
પ્રભુ ! માયાનાં આ વમળમહીં હું ડૂબી મરું છું,
પછાડા મારું છું, પદ-કર થકી—કેં ન વળતું;
કંધાયું છે એથી મુજ જીવન, તો તો પ્રભુ ! હવે,
કૃપા-નૌકા તારી, લળી વિનવું, તું આપ મુજને.

x

ગિગ્યાં'તાં જે પુષ્પો મુજ જીવનવાડી મહીં ખીલ્યાં,
વિકારી તાપેથી બહુજ કરમાઈ સહુ ગયાં;
લીલી વાડી મારી અરર ! પ્રભુ ! વેરાન થઈ શી !
અરે ! આવી સિંચો તમ જળ કૃપાનું પ્રભુ ! ત્યહીં.

પ્રભુ-દત્ત મંદિરના પૂજારી

આખરે કોઈ દેવી અવાજે, પ્રભુ જે દ્રવ્ય આપે છે, તે લઈ લેવા તેમને જણાવ્યું. એ દ્રવ્યથી પ્રભુનું મંદિર બનાવવાનું સૂચવ્યું. તેમણે તે પૈસાથી એક સુંદર, લવ્ય ને કળાત્મક મંદિર બંધાવ્યું. આ મંદિરમાંના લગવાનના તેઓ પોતે જ પૂજારી બન્યા. એ રીતે તેઓ સાધુ-સંત-લક્ષ્મીમાં ખૂબ જાણીતા થયા.

શ્રીરવિદાસ કેટલીક વાર પ્રભુની ગદ્ગદ કંઠે પ્રાર્થના કરતા, પ્રભુને મોટા સ્વરે બોલાવતા, કેટલીક વાર ગાંડા જેવા બની જતા ને જાણે કે પ્રભુને ઠપકો ન દેતા હોય, તેમ કહેતા કે :-

વલ્લવલાટ ને કાલાવાલા

(શિખરિણી)

ધણાંયેને તેં તો હૃદય અપનાવ્યાં, ક્યમ મને પ્રભો ! બાકી રાખ્યો ? તુજ અવકૃપા કાં મુજ શિરે ?
અખાણો છે તેં તો અમર રસ, અમૃત કંઈ ને,
અભાગી બાકી હું પ્રભુ ! રહી ગયો એક જ ખરે.

×

દહ્યાં જે જે તારે પદકમળ, તેં તે સકળને
હૃદે ચાંપી, દીધાં રસિક મીઠાં સુખન ખરે !

લીલાં સૌ આકર્ષીં તુજ હૃદયમાં એમ કરીને,
મને બાકી રાખ્યો, વધુ શું પડી હું જાત તુજને?
બીજાંએ વૃહાલાં ને અપ્રિય પ્રભુ! કાં હું જ તુજને?
બીજાંને લે હૈયે, દગ પાણુ ન ફેંકે મુજ પરે!
બીજાંને સતકારે તુજ મલકતા હાસ્ય થકી તે,
મને કાં ધુતકારી દૂર જ હડસેલી પ્રભુ! મૂકે?

x

વિના જોયા તારું રૂપ, તુજ પરે મોહિત થયો
પ્રભો! લાગે પ્યારો અધિક મુજને પ્રાણુ થકી તું.
મને જોવા તારું રસિક પ્રભુ! સૌંદર્ય મધુરું
મહત્વાકાંક્ષા છે, નજર કરીને ધન્ય કર તું.

આમ તે સતત હૃદયમાં હૃદયથી વલવલાટ
ને કાલાવાલા કર્યા કરતા.

અનુભવાત્મકે શ્રદ્ધા

(ગઝલ)

જીવનમાં કેટલી વારે કૃપાદષ્ટિ બતાવી છે! (ટેક)
જીવનનો ભાર શેં ઊપડે! પ્રભો! બહુ આકરું લાગે;
મરણુ આથી ભહું લાગે, ઘડીભર એમ મન માગે. જીવનમાં
ધીરજ, સાંહસ અને શ્રદ્ધા, બધા પુરુષાર્થના ગુણો,
ગયેલા તે સહુ દીસે, નથી રસ જીવવા કેરો. જીવનમાં
જીવનમાં આવી પણ બ્યારે મને આવી હતી ત્યારે,
કરુણાવૃષ્ટિની ઝડીએ પ્રભો વર્ષાવી મુજ પર તેં. જીવનમાં
અનુભવ તે ઉપર મારા જીવનનું નાવ હાંકું છું,
રખે જોજો! જતું ભાંગા પડી પાયે હું વીનવું છું. જીવનમાં

એમ વારંવાર હૃદયમાં હૃદયથી પ્રાર્થના કરી કરી શ્રીપ્રભુને ગદ્ગદ ભાવે તેઓ વીનવતા. એમના હૃદયની ભક્તિનો ભાવ, જે જે તેમને સાંભળતા, તેમને સ્પર્શતો. એમની ફોરમ ક્યાંયે સુધી ફેલાઈ ગયેલી હતી.

ભક્તિને કષ્ટ તો પડે જ

પરંતુ આ બધી અવસ્થાઓ સહેલાઈથી એમની એમ કંઈ પસાર થયેલી નહોતી. પ્રત્યેક ડગલે ડગલે એમને વિરોધ સહન કરવો પડતો. ઉચ્ચ ગણાતો વર્ગ એમને ઘણું ઘણું ધમકાવતો, હેરાન કરતો ને પજવતો. એમની અનેક પ્રકારે ઠકામચકરી પણ કરતો. અમાર, તે વળી મંદિર બંધાવનાર કેણુ ! ને વળી એ પાછો પ્રભુનો પૂજારી બને ! અરરર ! હવે તો હડહડતો કલિયુગ આવ્યો. ધર્મનું સત્યાનાશ જવા બેઠું છે ! સમાજના ઘણાંયે લોકો એમને અનેક રીતે સતાવતા. તેમના પ્રત્યેક કાર્યમાં તેઓ વિદ્ય નાખતા, અને એમને આડખીલીરૂપ બનતા. એમની સાથેનો સઘળો સહકાર પણ સમાજે બંધ કર્યો હતો તેમ છતાં પણ, લીધેલું કામ ગમે તેટલી મુશ્કેલી હોવા છતાં પણ પાર પાડવું, એવા એ મરણિયા નિર્ધારવાળા, દઢાચ્છી સ્વભાવવાળા હતા. પ્રભુ પર એમને અપાર શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ હતાં, તેથી તે ડગ્યા નહિ.

સત્યાનાશ !

આથી તે સ્થળના બ્રાહ્મણો, પંડિતો ખૂબ મૂંઝાયા. તેમનું કાસળ કાઠી નાખવાને કાજે કંઈક કંઈક યુક્તિઓ શોધવા ને રચવા લાગ્યા. આખરે તેમને એક ઇલાજ જડી આવ્યો. તેઓ તેમના રાજા પાસે ગયા અને ફરિયાદ કરવા લાગ્યા કે ‘મહારાજા! હવે આપણા રાજ્યનું અને ધર્મનું સત્યાનાશ વળવા બેઠું છે. એક અતિશૂદ્ધે ભગવાનનું મંદિર બાંધ્યું ને વળી તે પોતે જ તેમાંના ભગવાનનો પૂજારી બન્યો છે. રાજ્યમાં હવે ભયંકર ભૂખમરો, રોગ ને મૃત્યુ એવી ત્રિપુટિનો પંજો પડવાનો; કારણ કે પવિત્ર એવાં દેવમંદિર ને દેવપૂજા આપણા રાજ્યમાં નીચ ગણાતી ચમાર કેમ કરે છે. હે રાજા! એક ચમાર વિષ્ણુની પૂજા કરે છે, બધાંને એકઠાં કરી પ્રસાદ પણ વહેંચે છે; માટે રૈયતનાં ધર્મ ને સ્વમાન જાળવવા આપ એનો નાશ કરો.

ભક્તિની સાબિતી આપ

રાજાએ તેથી કરી તે સાહસિક ભક્ત ચમારને બોલાવી મંગાવ્યો. મંદિર અને તેમાંની શ્રીભગવાનની મૂર્તિ બ્રાહ્મણોને સોંપી દેવા તેને ફરમાવ્યું. શ્રીરવિદાસે જો કે નમ્રભાવે હા તો પાડી, પરંતુ તેમ છતાં રાજાએ તો તેમને ધમકાવીને કહ્યું કે ‘મોટો

પ્રભુનો ભક્ત થયો છે, ને એવો ડોળ કરે છે ને એવું તું અભિમાન રાખે છે, તો હવે તે તું સાબિત કરી બતાવ. નહિતર તારું આવી બન્યું સમજાવે.' ગરીબ બિચારો રવિદાસ તે વેળા બીજું તો શું કરી શકે? પણ એણે તો પ્રભુને સાદ કર્યો :-

(શિખરિણી)

કરું ખુલ્લું હૈયું તુજ વગર કો આગળ પ્રભુ ?
તને ને ના મારું દુઃખ કયું, બીજે ક્યાં જઈ રહું ?
ભલે બીજા છો ના મુજ જીવનનો મર્મ સમજે,
પ્રભુ ! તું તો જાણે મુજ હૃદય શા માટ તલસે ?
'દીનોનું તું સાચે જગમહિં પ્રભુ ! રક્ષણુ કરે,'
પ્રભુ ! એ વિશ્વાસે મુજ જીવન મેં સોંપ્યું તુજને;
હવે તારે હાથે મુજ ગરીબની લાજ રહી છે,
સદાચે છું તારે શરણુ પ્રભુ ! હું પાપી જન જે.
પ્રભાવંતાં ઉપા-કિરણુ તમનો નાશ કરતાં,
અને ફેલાવે છે જગત પર તે ચેતન નવાં;
પછી તે વિસ્તારે નિજ કર આણુચે આણુ મહીં;
કૃપા તેવી તારી મુજ પર તું વર્ષાવ પ્રભુજી !

અંકમાં રમાડો

(વૈદરભી વનમાં વલવલે-એ ઢાળ)

અંકમાં રમાડો બાળ વીંતું, પૂરો ઉરના અભિલાષ; અંકમાં
દીનનો દયાળ છોડી ક્યાં જવું ? દીન-ધર તુજ પાદ;
ચોંચ્યો મંકોડો ન દ્ષ્ટશે, તેમ પડ્યો છું પાદ. અંકમાં

નિભાવ્યો મને હેતે કરી પ્રભુ! જાણી તુજ બાળ;
હરિ! તેમ દયા સહુ દાખવી, કરી નિજનો, તું પાળ. અંકમાં
બેઠી અનાથના નાથ છે, ફેંકા કૃપામય કટાક્ષ;
હુંડે લઈ મને ચાંપળે ટળી જય સંતાપ. અંકમાં
ભાવાશ્રુ અંજલિ અપુ' હું, યાચું, પૂરો મુજ આશ;
મુદ્રિત અંકિત હૃદ થઈ વસો હરનિશ પાસ. અંકમાં
આશ્રય ઉર તારો ધરું, શિરે ગર્જતો નાથ;
કદી વિસારશે બાળ ના, લ્યોને અંક ત્રહી હાથ. અંકમાં

આવી આવી પ્રાર્થના હૃદયથી હૃદયમાં તેઓ
કરવા લાગ્યા. પ્રભુને અનેક ભાવથી કરગરી કરગરીને
તેઓ પોકારવા લાગ્યા. કેાણુ જાણુ કેમ રાજને કેાઈ
અદશ્ય અમત્કારથી શ્રીપ્રભુની પૂજા કરવાની રવિ-
દાસની યોગ્યતા વિષે દિલમાં ખાતરી થઈ ગઈ અને
તેથી એમને છોડી દીધા.

સહુ કેાઈનાં માથાં નર્યાં

એમના જીવનમાં એક બીજા પણુ એવો પ્રસંગ
છે, જે બહુ અદ્ભુત જેવો લાગે છે, છતાં પણ તે પરથી
તે કેટલા બધા લોકપ્રિય અને લોકમાન્ય હશે એની
આપણને સાબિતી મળે છે. એમના સમકાલીન
સંત-ભક્તોમાં એમનું સ્થાન બહુ ઉચ્ચ હતું. હંમેશાં
તે નમ્ર રહેતા. બ્રાહ્મણ પંડિતોએ તેમને સતાવવામાં
બાકી રાખેલી નહિ. છતાં મનમાં તેમના પરત્વે કદી

તેમણે અણગમે આણેલો નથી. તેમને ઘણા શિષ્યો પણ હતા. તેઓમાં ચિતોડનાં રાણી પણ એક હતાં એમ કહેવાય છે. તેમના રાજ્યમાં પ્રાહ્મણ આદિ ઉચ્ચ વર્ણમાં તેથી ભારે ખળખળાટ પણ મચી ગયેલો, પરંતુ જ્યારે કોઈ એક ખાસ પ્રસંગે રાજ્ય તરફથી પ્રાહ્મણ-લોજન આપવામાં આવ્યું, ત્યારે ખળે પ્રાહ્મણની વચ્ચે અકેકક રવિદાસ ઝેઠેલા તેમના જોવામાં આવ્યા. આથી તેઓ ખૂબ ખૂબ નવાઈ પામ્યા. શ્રીરવિદાસનું શુદ્ધ ચારિત્ર્ય ને એનાં પ્રભુ પરનાં શ્રદ્ધા-વિશ્વાસ ને એમની ભક્તિ માટે એમના મનમાં ઘણો ઊંચો ખ્યાલ ઝેઠો.

સંત ચમાર હોય તો પણ આપણામાં પૂજ્ય

એક અંગ્રેજ ઇતિહાસકાર-વિદ્વાન શ્રીરવિદાસ માટે લખે છે કે એની જીવનકથામાં વર્ણવેલા ચમત્કારો માટે આપણે ગમે તે ધારીએ, પરંતુ એની અંદર સમાયેલ અને એની અંતરખહારનો અંતરપ્રવાહ તો આપણને સ્પષ્ટ બતાવે છે કે હિંદુ કેમની નીચામાં નીચી તિરસ્કૃત જાતિમાંનો એક ચમાર સંત સાધુ પુરુષ તરીકે કેટકેટલી ઊંચી કક્ષાએ પહોંચેલો હતો.

૨ : ચોખ્ખામેળા

મહારાષ્ટ્રને સંતોએ જગાડ્યું

મધ્યકાલીન યુગના ધાર્મિક વાતાવરણમાં જે ભારે ખળભળાટ અને ખળવો જન્મ્યા હતા, જે ધાર્મિક સુધારાનો પ્રચાર ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં થયો હતો, તેની અસર મહારાષ્ટ્ર પર પણ ખૂબ પડી હતી. ત્યાં પણ ધ્યાનદેવ, જ્ઞાનદેવ, નિવૃત્તિનાથ, તુકારામ, નામદેવ આદિ સંતોએ એક જ પ્રકારની ભાવનાનો ખૂબ ખૂબ પ્રચાર કરવા માંડ્યો. તે ધાર્મિક સાત્ત્વિક હિલચાલે ત્યાં બહુ જ સુંદર અને સંગઠિત સ્વરૂપ પકડ્યું હતું. જ્ઞાનદેવ આદિ સાધુ પુરુષો આળંબી ગામના હતા. તેમને જ્ઞાતિબહાર મૂકવામાં આવેલા. જ્ઞાનદેવ, નિવૃત્તિનાથ આદિ સંતો જાહેર રૂપે હિંમત-પૂર્વક કહેતા કે યજ્ઞયાગ ને કર્મકાંડ કરતાં શ્રદ્ધા, વિશ્વાસ ને ભક્તિભાવવાળો ધર્મ અનેક રીતે ચઢિયાતો છે. વળી શ્રીભગવદ્ગીતા જેવા ત્રિદ્વલોગ્ય ગ્રંથને મરાઠી ભાષામાં સુંદર રીતે ઉતારી સર્વસામાન્ય જનતાને માટે એમણે સુલભ કરી મૂક્યો. મહારાષ્ટ્રના સારાથે પ્રદેશમાં મુસાફરી કરી જ્યાં ત્યાં લોકોને જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપવા માંડ્યો. એમણે તો આખાથે જનસમાજના કલ્યાણ માટે જ્ઞાનની પરખ

માંડી હતી. આથી બ્રાહ્મણ વિદ્વાન સમાજની મહત્તાને ને પ્રતિષ્ઠાને મોટામાં મોટો ફટકો પડ્યો. આવા સંતોની ભાવનાનો પ્રચાર કરવામાં બીજા અનેક સંત ભક્ત-કવિઓએ પણ ભાગ લજવ્યો છે.

ઠેક નીચલા સમાજના થરમાં પાવક-જ્વાળા

મહારાષ્ટ્રની જનતા ઉપર આની ભારે અસર પડી. તેથી તેમનામાં સામાજિક અને ધાર્મિક સ્વ-તંત્રતાનું પ્રચંડ જ્વેમ પ્રકટી નીકળ્યું. સમાજની નીચલા થરની કેમોમાં પણ સંત-ભક્તો પેદા થયા. કુંભાર, મોચી, દરજી, હજમ, રબારી વગેરે કેમોમાંથી પણ ભક્ત, કવિ અને સંત પાડ્યા. સંતોની આવી પાવક-જ્વાળા હડધૂત ગણાતી હરિજન કેમ સુધી પણ પહોંચી. અને આવી પાવક-જ્વાળામાંથી ઉભા મેળવી અનેક હરિજનો પણ પોતાના જીવનને વિકસાવવા લાગ્યા.

પાવનકારી પંઠરપુર

ચોખામેળા નામનો એક વણકર આ મહાન સંતમાળાના એક મણકા જેવો હતો. એ ભક્ત તરીકે ઘણું ઊંચું માન પામ્યો હતો. ઉપર જણાવેલી દક્ષિણમાં પ્રસરેલી ધાર્મિક અસરની ભરતીનો સૌથી મોટો જુવાળ ભીમા નદીના એક કિનારા પર આવેલા અતિ પ્રાચીન મંદિરની સાથે અથડાયો. આ મંદિર

તેરમા સૈકાની શરૂઆતમાં તો વિખ્યાતિમાં આવ્યું નહોતું, પરંતુ ત્યાર પછીના સૈકાઓમાં મહારાષ્ટ્રની જનતાની ભક્તિ અને એકનિષ્ઠાની ભાવના પર આ મંદિરે બહુ જ ઓટો ભાગ ભજવ્યો છે. પંઢરપુરમાંની શ્રીવિઠોબાની ત્રિભંગ મૂર્તિનાં દર્શન કરવાં ને એની ભક્તિ કરવી, તે પ્રત્યેક મહારાષ્ટ્રીને-પછી તે સંત હો કે સામાન્ય જન હો-જીવનનો એક અણમૂલો પ્રસંગ લાગતો ને લાગે છે. જનસમાજના હૃદયમાં એકનિષ્ઠા, શ્રદ્ધાં અને ભક્તિની શ્રેષ્ઠ ભાવના અને લાગણીઓ પંઢરપુરના આ વિઠોબાએ જગવેલી છે. એની એવી કંઈક કંઈક કથાઓ સમાજમાં પ્રચલિત છે.

એક આપંગની ભક્તિભાવના

પૈઠણમાં એક લૂલો માણસ હતો. તેને વિઠોબા પર અત્યંત પ્રેમ ને ભક્તિ હતાં. તેના મનમાં વિઠોબાનાં દર્શન કરવાની પ્રબળ વૃત્તિ જાગી. તેણે આખો રસ્તો ઘસડાતાં ઘસડાતાં ધીમે ધીમે ચાલી અનેક કપડો વેઠીને જે રીતે પસાર કર્યો, તે જોતાં ખરેખર આપણે આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈ જઈએ છીએ. આ મંદિર બહુ કળાત્મક કે ભવ્ય નથી, તોપણ એના એકે એક પથ્થરમાં અને પ્રત્યેક રજકણમાં ઘણા મહારાષ્ટ્રીય સંત-ભક્તોની ભક્તિ ને

એકનિષાની ભાવના ને લાગણીઓ એતપ્રેત થયેલાં છે.

સંત દંપતીને પુત્ર-પ્રસાદી

ચોખામેળા વિઠોળાના આવા પરમ ભક્તોમાંનો એક હતો. તેના બાપનું નામ સુદામા હતું, માનું નામ મુક્તાબાઈ હતું. તે બંને પંઢરપુર પાસેના અનગોડ ગામમાં રહેતાં હતાં. ગામના પસાયતાની અર્ધી જમીન તેા એમની હતી, ને બીજી રીતે પણ તેઓ સંસારમાં એમના દરજ્જામાં સુખી હતાં. છતાં, એમને કંઈ પણ સંતાન ન હોવાથી એમને દિલગીરી રહ્યા કરતી. સુદામા વારંવાર પંઢરપુર યાત્રા કરવા જતા. એક વાર તેમની ગેરહાજરીમાં કોઈ ઢેડની જમીનમાંથી ૨૦૦ કેરી લઈ બેદારના મુસલમાન સુબાને રાજ્યભાગ તરીકે આપવા મુક્તાબાઈ જતાં હતાં. થોડેક આઘે જતાં રસ્તામાં એમને એક અતિશય ભૂખ્યો પ્રાહ્મણ મળ્યો. એણે મુક્તાબાઈ પાસે કેરીઓ માગી. ભૂખ્યો જાણી મુક્તાબાઈએ તેને પાંચ કેરીઓ આપી. પ્રાહ્મણ તે બાઈ ગયો. તેને આશીર્વાદ આપ્યા કે 'તેં મને પાંચ કેરી આપી, માટે તને પાંચ સંતાન થશે. સૌથી મોટા છોકરાનું નામ તું 'ચોખા' પાડજે; કારણ કે તારી કેરી મેં ચાખી છે. 'ચોખા' અને 'ચાખવા'

એ એ શબ્દ વચ્ચે અર્થસંબંધ રહેલો છે. એ ભાષામાં (મરાઠી ભાષામાં) 'ચાખવું' એ માટેનો શબ્દ 'ચોખા' એ શબ્દની સાથે અર્થસંબંધ ધરાવે છે. આ શબ્દ બોલીને તે ક્યાંયે અદૃશ્ય થઈ ગયો.

બાળક ચોખાની સેવા

ત્યાર બાદ સુક્રતાબાઈને એક છોકરો થયો. એનું નામ એમણે 'ચોખામેળા' કે 'ચોખા' પાડ્યું. 'ચોખા'નાં માબાપ અતિશય પવિત્ર જીવન ગાળતાં હતાં. એની અસર કુદરતી રીતે જ એના પર ખૂબ થઈ. છેક નાનપણથી જ તે પ્રભુનું નામ-સ્મરણ કર્યા કરતો. પોતાના વાસને વાળીઝૂડી તે સાફ રાખતો. પોતાની કેમમાં ગંદા ને મેલા રહેતા હોય તેવા સાથીઓને એકઠા કરી તેમને નાહવા લઈ જતો. તેમનાં ફાટેલાંતૂટેલાં ને મેલાં કપડાં ને શરીર સાફ રખાવતો. થોડા જ વખતમાં આખા વાસને ચોખામેળા પ્રાણ થઈ પડ્યો. ઉચ્ચ ગણાતી કેમના હાથે પોતાના ભાઈભાંડુઓનું અપમાન થતું જોઈ, તેના હૃદયના તારેતાર હલમલી ઊઠતા અને તેથી તે વધારે ને વધારે શુદ્ધ અને સાત્ત્વિક થવા મથતો. પોતાની કેમનાં બાળકેમમાંથી પણ અનેક દુર્ગુણોનો નાશ કરવા તેમને તે સદુપદેશની વાર્તાઓ કહેતો, ભજન ગવડાવતો, રાસ રમાડતો. કેટલીકવાર

સમાજનો અન્યાય ને બુદ્ધિ તે પોતાની કેમ પર
ચુજરતા જોતો ત્યારે સાવ અસહાય બની જઈ
પ્રભુને દીનભાવે પ્રાર્થના કરતો.

ઉરની અરજી

(એક જ દે ચિનગારી-એ ઢાળ)

રે ! મુજ રંક જીવન-આધાર ! પ્રભુ તને ઉરના કાટિ પ્રણામ.

બાળક એકલવાયો પ્રભુ હું,

ઉર મૂંઝાઉં છું ખૂબ;

સોડમાં એવાને હેતે લો કે હું,

જેથી પામું તુજ હાંક. રે મુજ૦

મનનો મનોરથ મનમાં શમશે,

વર્ષાવે નહિ જો રૂડેમ;

રંકનું જીવ્યું અકારથ જાશે,

વીનવું, રેલવો પ્રેમ. રે મુજ૦

કરુણાળુ કરુણા કરી રાંકના

કેડ પૂરજો એ તાત !

પ્રેમે ઉરની અરજી પાઠવું,

ધ્યાને લેજો મુજ વાત. રે મુજ૦

જેવું તેવું ઘર તોય છે દાસનું,

જાણીને કરજો વાસ;

દયા દામોદર દિલમાં દાખવી,

અર્પણે ઉર વિલાસ. રે મુજ૦

કાલાવાલા કરી પાલવ પાથરું,
 લળીલળી લાગું હું પાય;
 અખંડ આનંદ ઉરમાં રૂઢે એવું,
 સુખ દેજે વિભુરાય. રે મુજ૦
 સ્મિત કરી એક વાર જ્ઞે નીરખો,
 પ્રેમે લઈ શિશુ અંક;
 ન્યોછાવર કરું લાખો જીવન હું,
 ધન્ય ધન્ય થાઉં રંક. રે મુજ૦
 પ્રાર્થના કરતાં દિલથી મુજને.
 આવડે જરા ન બાપ!
 ગાંડુચેલું રકું તુજ આગળ હું,
 દાસ. ચરણનો આપ. રે મુજ૦

(શિખરિણી)

ભલે છોને આવો વિપરિત ઉપાધિ અમ શિરે,
 ભલે છોને હોયે વિપરિત પરિસ્થિતિ અમને;
 બધુંયે એળંગી જઈશ હું, કૃપાથી તુજ પ્રભુ!
 છતાં માગું, ' દેજે ધીરજ, બળ, તાકાત, દિલ તું.'

પડયા ઉપર પાડુ

જન્મથી જ વવાયેલા એના હૃદયમાંના ભક્તિના
 સંસ્કાર હવે તેા ધીમે ધીમે અંકુરિત થવા લાગ્યા.
 ગામમાંથી મરેલાં ઢોરને ખેંચી લાવવાં, ખેતી કરવી,
 સરકારની ને ગામની વેઠ કરવી—એ એની કેામનાં

કામ ગણાતાં. એક વખત એવું બન્યું કે પોતાના વાસમાંથી કંઈ કામપ્રસંગે ઘણાખરા લોકો પરગામ ગયેલા. તે સમયે ગામમાં એક મરી ગયેલું ઠાર આપણા ચોખા-મેળાને જ ઉપાડવા જવાનું બન્યું. પોતાના એકલાને માટે આ કામ બની શકે તેવું ન હતું. ટોળે મળેલા લોકમાંથી કોઈકે કહ્યું, 'ખાઈ ખાઈને ક્ષત્ર્યો છે તો મોટો તગડા જેવો. મોટા પાડા જેવું તો શરીર છે, ને પછી ખેંચાતું કેમ નથી ? તમારી જાત જ ખાસડાંને લાયક છે. તે વિના તમે પાંસરા થાઓ જ નહિ.'

આ શબ્દો સાંભળીને ચોખામેળાના હૃદયને સખત આઘાત લાગ્યો. તે એક શબ્દ પણ ખોલી શક્યો નહિ. ભરેલે હૈયે નમ્ર ભાવ પ્રકટાવી તેણે પ્રભુને પ્રાર્થના કરી કે 'હૈ કૃપાસિંધુ ! કરુણાળુ ! દયાસાગર ! પતિતપાવન ! પતિતોદ્ધારક ! શરણાગત-વત્સલ ! હૈ પ્રભુ ! મેં શાંચે પાપ કર્યાં હશે કે મારે આવી અપમાનિત જિંદગી ગાળવી પડે છે ! આ લોકો કેમ દેખતા નહિ હોય કે આ કામ મારા જેવા એકલાથી બની શકે એમ નથી ! શું તેમને બુદ્ધિ નહિ હોય ? તેમને હૃદય નહિ હોય ? શું તેમને લાગણી નહિ હોય ?'

લેજે ભલા ! કંઈ ખખર તું

(હરિગીત)

હે તાત ! એવા બાળની લેજે ભલા ! કંઈ ખખર તું. (ટેક)
 દિલમાં થતી મૂંઝવણુ બંધી તુજ વીણુ કોને હું કયું ?
 જેમાં ગણે તેમાં મને છે એકલો ને એક તું. હે તાત !
 ચરણુકમળે તાહરે દિલની વરાળો કાઢું હું,
 નિત્યનું એ કામ મુજ તુજને પ્રભુ ! સુણાવવું. હે તાત !
 છોને ભલે ના સાંભળે, અમીદષ્ટિ છો ના તું કરે,
 તોયે ન છોડાશે હુંથી આઘોટવાનું તુજ પદે. હે તાત !
 છો હાસ્ય તું નવ વેરતો, પણુ લાત મારે ને કદા,
 તોયે કરીશ પ્રેમે સ્મર્યાં તુજ નામ પ્યારું દિલમાં. હે તાત !

પ્રભુ ! પાને પડેલાને

(ગઝલ)

પ્રભુ ! પાને પડેલાને હૃદય તુજ આશરો દેજે. (ટેક)
 અતિશય ભાર ઝોળથી લદાયેલો શિરે, બાપુ !
 ભરાતું એક ડગ પણુ ના, પછીથી પંથ શેં કાપું ? પ્રભુ !
 કયું ચાલ્યા બહુયે મેં, કપાયો પંથ તોયે ના,
 જવાનું કેટલે આંધે નજર મારી પડેંચે ના. પ્રભુ !
 છતાં પડતો, લથડતો ને હું તો આઘોટતો આવ્યો,
 અરે ! ત્યાં દૂર કાં ભાગી નકામો તેં મને તાવ્યો. પ્રભુ !
 ચઢેલો થાક યુગયુગનો પ્રભુ ! પાયે પડેલો હું,
 ઉતારીને થવા હળવો શરણુ તારે દળેલો છું. પ્રભુ !

પ્રભુ ! કાં કૂરતા આવી ! રમે શા ખેલ આવા તું !
 અહીં તો જીવ રૂંડેંસાયે અને મન હાંસી તારે શું ! પ્રભુ !
 પળવવાનું તને ગમતું સતાવી લે પૂરો મુજને,
 પરંતુ તું ધીમે ધીમે પ્રજ્વળ્યા ના કરીશ મુજને. પ્રભુ !
 હૃદયની વેદના ઊંડી બતાવું કે સમીપ જઈ હું ?
 બતાવાનું હતું જોને, ફરી કાં પીઠ ખેડો તું ? પ્રભુ !
 નસેનસ, રોમરોમે, શી પીઠા પ્રસરેલ છે આપુ !
 વ્યથાની હોળા પ્રકટી છે મને કાં માપતો આવું ! પ્રભુ !
 કસોટીમાં પ્રભુ ! તારી ઊતરવા શક્તિ ના મારી,
 કરુણા ને કૃપા માગ્યા કરું હું તો સદા તારી. પ્રભુ !

આવી આવી પ્રાર્થનાઓ તે ભગવાનને કરતો.
 શ્રીપ્રભુનું પ્રાર્થનાભાવે સ્મરણ કરી ફરીથી તેણે
 ઠાર ખેંચવાનો પ્રયત્ન કરી જોયો, પરંતુ તેમાં તે
 ક્ષાંત્યો નહિ.

કૂણી લાગણી પર નિર્દય ગાળો

ટોળામાંથી કોઈ કે કહ્યું, ‘ સા....લા ! તારા
 બીજા બધા લોકો ક્યાં મરી ગયા છે ? તમારાં ઘેરાં,
 છોકરાં, બધાંને જોલાવી લાવો ને અહીંથી ઠાર
 ખેંચી જાઓ. જોતો નથી કે આ કૃષિયામાં ગંધ
 ગંધ ફેલાઈ રહેલી છે ! ’ ચોખામેળાના દિલમાં
 લાગણીનો જે દરિયો ઊછળી રહેલો હતો, તે જાણુ-
 વાની કે સમજવાની કોઈને પડી જ ન હતી.

એમને તો એટલું જ જોઈતું હતું કે ગમે તે રીતે ને ગમે તે ભાગે એ ઢોર ત્યાંથી દૂર થવું જ જોઈએ.

પ્રભુકૃપાનો અમત્કાર

ચોખામેળાથી આ અપમાન સહન થઈ શક્યું નહિ. એણે પ્રભુને પ્રાર્થના કરી. પોતાના બધા બળનો ઉપયોગ કરી, આંખો મીંચી, ફરી પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. કેઈ અમત્કારિક દેવી બળનો બુસ્સો તેનામાં પ્રકટ્યો. તેની આંખ ને તેનું મોં રાતાં-ચોળ બની ગયાં. શરીરની નસો ઊપસી, તરી આવી. આખરે તે મરેલા ઢોરને બહાર ખેંચીને લઈ ગયો. આ બનાવથી આખા ગામના લોકો ખરેખર નવાઈ પામ્યા. તેમના દિલમાં ચોખામેળા માટે માનની લાગણી ઉત્પન્ન થઈ. કારણ કે તે મરેલા ઢોરને એકલા ઊંચકી લઈ જવું એ મનુષ્ય-શક્તિના ગજા ઉપરાંતનું કામ હતું, એ તો દરેક જણને સ્પષ્ટ લાગ્યું હતું. તેથી ગામલોકને નિશ્ચય-થી લાગ્યું કે જરૂર ચોખામેળાને કેઈક દેવી બળે મદદ કરેલી લાગે છે.

ઉત્કટ, ઉન્મત્ત ભક્તિ

ચોખામેળા હવે તો ખૂબ એકાગ્રતા ને એક-નિષ્ઠાથી જ્ઞાનભક્તિપૂર્વક પોતાની સાધના કરવા લાગ્યો. સાધુસંતો પાસે જઈ પોતાની મુશ્કેલીઓનું

તે નિરાકરણ કરી લેતો. ભજનમંડળીઓમાં ભળતો ને
જ્યારે તે ભજન કરતો, ત્યારે ખૂબ ભાવાવેશમાં આવી
જતો. કેટલીક વાર તો તે હૈયાફાટ રડતો.

હૃદયમાં જો ધરે મુજને

(ગઝલ)

હૃદયમાં જો ધરે મુજને ખબે તુજ સહાય તો તો છે. (ટક)
ગમે તેવા ભલે છોને હૃદયમાં ધા પડે ભારે,
સહેવા સર્જ હું ઊભો પ્રતાપે પ્રેમને તારે. હૃદયમાં
અકથ બળ પ્રેમમાં તારા ન જોનો સામનો કોથી
થઈ શકશે જગે, બાપુ ! રહ્યો નિશ્ચિંત હું તેથી. હૃદયમાં
પ્રભો ! તુજ પ્રેમ ખેંચે છે સદા તારા પ્રતિ મુજને,
હવે તાકાત કોની છે મને પથ રોપી શકવાને ! હૃદયમાં
ઊભેલા પહાડ છો પથમાં હૃદય નવજ્નેમ સ્કુયું છે,
ઊડી ઓળંગવાને તે હવાં હિંમત પૂરી રૂંડે છે. હૃદયમાં
કૃપા જો માત્ર તારી હો, બીજાને પૂડોંચી વળવાને,
પડીશ પૂરો હું તો બાપુ ! હૃદય જો તું ધરે મુજને. હૃદયમાં

બાળનો પોકાર

(કાફી)

બાળ તને પોકારે રે, રૂંડેને મારી રહાયે પ્રભુ ! (ટક)
ઘૂંટણિયે જ્યાં શીખ્યો ચાલવા, પડતો આખડતો હું તાત !
પથે વાગતાં મને કદી હું, જોઉં છું તારી ભણી, નાથ !
આશરો બાળને માનો રે, એવો મારે તું એક પ્રભુ ! બાળ

મનમાં હોંશ ઘણી છે મુજને, પૂરોંચી જવાને મુજ ઠામ,
સંગી બાધક મળિયા મુજને, બનાવે મને તે બેકામ;
અથડાવી મારે મુજને રે, બતાવી પ્રભુ ! રાહ ઊંધો. બાળ૦
જ્યાં જ્યાં બાળનું મન લોભાયે, તોયે ધરું તુજમાં ત્યાં ચિત,
નિત્ય નવી મથામણુ થાતાં થોભી વિચારું નવી રીત;
જ્યાં ત્યાં એમ કરીને રે, ભરું છું ડગ ધીમે પ્રભો ! બાળ૦
થાકી જતાં વિસામો લઉં હું, સંગ્રહું નવું બળ, તાત !
' છેક ગળિયો થઈ બેસી જવાતાં, ચલાવશે ગ્રહી મુજ હાથ '
ભરોંસો એવો ઊંડો રે, હૈયે મારે તારો પ્રભુ ! બાળ૦

આવું આવું શ્રીભગવાનને વારંવાર તે પોકાર-
રતો. ખાવાપીવાનું પણ તેને ગમતું નહિ. કેટલીક
વાર આખા ગામમાં તે નાચતો, કૂદતો ને કર્ચા
કરતો. ગામને પાદરે કરતાં કરતાં આવતા સાધુ-
સંતોનાં ઝુંડમાં તે જતો ને જિજ્ઞાસુભાવે ચર્ચા કરતો.

અંતે તો સંત તરશે જ

પહેલાં તો ગામના લોકોએ તેની ખૂબ અવ-
ગણના કરેલી, તિરસ્કાર કરેલો, અપમાન કરેલું ને
કોઈ વાર મારેલો પણ ખરો. પરંતુ હવે એની
સાત્ત્વિક ખુદ્ધિ, પ્રભુ પ્રત્યેની તેની એકનિષ્ઠા અને
એની દઢ ભક્તિ જોઈને લોકોનું એની પ્રત્યેનું
વલણ બદલાયું.

વિઠોબાને દ્વારે પ્રાર્થના

એ ઘણી વાર પંઠરપુર જતો ત્યારે બહારના
દરવાજે ઊભો રહી પ્રભુની નમ્રભાવે પ્રાર્થના કરતો કે :-

(વસંતતિલકા)

પાપી, પતિત અધમાધમ હોય પ્રેમે,
શ્રદ્ધાથી જો પણ તને ઉર સેવશે જો;
પામે પરાગતિ નકી શ્રુતિવાક્ય તારું,
એવા પ્રભુ ! હૃદયથી તુજને નમું હું.
પાપી અને મલિન ઉર અનન્યભાવે
તારું કરે સ્તવન જો પ્રભુ ! નિત્ય તેને
સાધુ બનાવી ઉર દુર્ગુણ કેં ન રાખું,
એવા પ્રભુ ! હૃદયથી તુજને નમું હું.

(શિખરિણી)

બતાવું કેને તે મુજ જિગરનું દર્દું હું જીંડું ?
દિલાસો દેનારું પ્રભુ ! નવ મળે તું વિણુ ખીજું;
તને ખોતાનો મેં ગણી, દિલ બતાવ્યું મુજ બધું,
ધરે હાવાં તુંયે પણ ન પરવા મારી કંઈ શું ?
પ્રભુ ! સંધ્યા વેળા જ્યહિં ત્યહિંથી પક્ષીગણુ બધાં
ઊડીને આવે છે નિજ સ્થળ પરે દામ ઠરવા;
ભલે સૌ ઇંદ્રિયો ત્યમ મુજ જતી કર્મ મહીં છો,
કૃપા દે કે સાથે સતત વળી તે દામ પર હો.

અરે ! આ સંનેગો જીવન વિકસાવા ન મુજ દે,
 રહ્યો છે શું નેઈ? બધું ધૂળ કયું—કારવ્યું થશે;
 હશે ને તારામાં પદ-કમળ શ્રદ્ધા દૃઢપણે,
 ઊભા વચ્ચે પૂહાડો દૂર ખસી જશે માર્ગ દર્શને.
 અભિલાષા—અગ્નિ મુજ હૃદય બાબ્યા નિત કરે,
 અને સાથે ઊંડો મુજ દિલ અસંતોષ મુજને;
 છતાં શો અર્પે તે જીવન મહિં ઉન્માદક નિશો!
 જીવું તે આધારે, હું—પર કરુણા તાત કરજો.

(વસંતતિલકા)

બ્રહ્માંડ આ સકળનો ન્યહિં તું વિધાતા;
 તો માર્ગદર્શક પ્રભુ ! મુજ રાંકનો થા,
 ભૂલો પડ્યો વિકટ આ વનમાં પ્રભુ ! હું
 ન્યાં ત્યાં કરું છું રખડ્યા, કર પાર બાપુ !

હૃદયની ભાવનાની અસર

આમ પ્રાર્થના કરતાં કરતાં અસ્ખલિત આંસુ-
 નો પ્રવાહ વહેતો. પોતાની પાસે ઝોલાવી દેવાને
 હૃદયથી તે વારંવાર પ્રભુને ।વનંતી કરતો. લોકો તેની
 ભક્તિનો વેગ નેઈ તેના પર ભાવ રાખતા ને ઘણા
 તો તેની સાથે ઊઠતાબેસતા પણ થયા ખરા. કેટ-
 લાક ‘ઉચ્ચ વર્ણના’ એના શિષ્ય પણ થયેલા
 હતા. ઈશ્વર એને પ્રત્યક્ષ છે એવી એક ઉચ્ચ
 વર્ણની કુમારિકાને દિલમાં દૃઢ પ્રતીતિ થઈ જવાથી

તે જઈને ચોખામેળાને પગે પડી ને પોતાને તેની પત્ની તરીકે સ્વીકારવાને કાલાવાલા કરવા લાગી. આથી તુરત ચોખામેળાએ પોતાનું વતન ત્યજ્યું.

દર્શનની ઉત્કેટ ઝંખના

પ્રભુની નજીકમાં નજીક રહેવાય એટલા ખાતર તે પંઠરપુર રહેવા ગયો. પોતે મહાર હોવાથી મંદિરમાં પ્રવેશ કરવો તે તેના સારુ તે જમાનામાં શક્ય નહોતું. તેમ છતાં તે બહારના દરવાજેથી પ્રભુની પ્રાર્થના કર્યા જ કરતો હતો. કેટલીક વાર તો કલાકોના કલાક સુધી ત્યાં જ પોતે ઊભો રહેતો. કેઈક વાર હૃદયના ઉન્મત્ત ભાવથી નાચી ઊઠતો, તે કેઈક વાર રડતો, તે કેઈક વાર ગાંડાની માફક બકવાદ પણ કર્યા કરતો. પોતાને પ્રભુની પવિત્ર મૂર્તિનાં દર્શન થઈ શકતાં નથી, તેથી કેઈ પણ રીતે તે મેળવવાં એમ વિચારી તેણે કેટલુંક સેવાનું કામ ઉપાડી લીધું. મંદિરના બધા રસ્તા તે પોતે વાળતો, કચરોપૂંજો દૂર નાખી આવતો. મંદિરની આસપાસની બધી જ જગા તે અત્યંત સાફ રાખતો. પ્રત્યેક પણ તે પ્રભુના ધ્યાનમાં તક્ષીન રહ્યા કરતો. આમ પ્રાર્થનામાં ને ભક્તિના ભાવમાં અને પ્રભુપ્રીત્યર્થના સતત એકધારા કર્મમાં તે પોતાના દિવસ વ્યતીત કરતો હતો.

લોકેની હેરાનગતિ

પણ એક નીચ મહાર આવો પરમ પ્રભુભક્ત અને-હોય, એવો વિચાર પણ તે સમયના બ્રાહ્મણ, વિક્ષાન પંડિત, અને વૈષ્ણવ સમુદાયને સહ્ય ન લાગ્યો. તેઓ ચોખામેળાની ખૂબ હાડછેડ કરતા. તેઓ એને પજવતા. કેટલાક તો તે જ્યારે બહારના દરવાજે ઊભો રહી એકલાવે એકાગ્રપણે તક્ષીન હોય, ત્યારે તેના તરફ કાંકરા નાખવાનું પણ ચૂકતા નહિ. એક સમયે ચોખામેળા શ્રીવિઠોબાની ગદ્ગદ કંઠે પ્રાર્થના કરતો હતો કે :-

(શિખરિણી)

ગરીબો પિલાયે ધનિક જનના ત્રાસથી જગે,
અમાર્થીને ખાવા પૂરતું પણ કેં ધાન ન મળે;
પ્રપંચી ક્ષાવે છે, ભગતજન તારા રડવડે,
ઊંધી બાજ એવી તુજ નીરખી આશ્ચર્ય ઊપજે.

કાગડાની કેટે હીરો ન શોભે

આવા કંઈક હૃદયના ભાવથી તે પ્રાર્થના કરતો હતો, ત્યારે એક બ્રાહ્મણે તિરસ્કારથી કહ્યું, ' તારી ભક્તિ-સાધનાનો કશો અર્થ નથી. તું દિવસ અને રાત પ્રભુનું ભજન કર્યા કરે છે, પણ પ્રભુની પવિત્ર મૂર્તિનાં દર્શન કરવા માટે તું તદન અયોગ્ય છે. કાગડાની કેટે તે વળી હીરો શોભે ?

તું તો પતિત અને અસ્પૃશ્ય છે. તને આવો અધિકાર કેણે આપ્યો?' આવી રીતે ચોખામેળાને ઘણા લોકો મહેણાં મારતા.

જ્યારે ચોખામેળાથી સહન ન થતું, ત્યારે ભાવથી પ્રણામ કરી જવાબ વાળતો કે, 'સૂર્યમુખી કમળ સૂર્યથી કરોડો ગાઉ દૂર છે, તોપણ સૂર્ય પોતાનાં કિરણો એના પર ફેંકી પોતાની મમતા દર્શાવે છે. સૂર્ય પોતાનો પ્રકાશ આપવામાં નથી જતો પારસમણિ કે નથી જતો એક ઠીકરી. એને મન આ દુનિયાના ભેદભાવ નથી. તેવી રીતે પરમ કૃપાળુ પ્રભુ મારી સાંભાળ રાખશે અને જરૂર મારી પ્રાર્થના સાંભળશે. તમે મને ગમે તેવો નીચ ગણો છતાં જો મારું મન પ્રભુમય હશે, તો હું પ્રભુના મંદિરની અંદર જ છું. અને ગમે તેવો ઉચ્ચ વર્ણનો માનવી ભલેને શ્રીમંત હોય કે પ્રતિષ્ઠિત હોય, પણ જો તેનું મન જગતના પ્રપંચોમાં રમ્યા કરતું હશે, તો તે પ્રભુ-મંદિરની અંદર હોવા છતાં પણ સાચી રીતે પ્રભુ-મંદિરથી કરોડો ગાઉ દૂર છે.'

ભગવાને હાથ ઝાલ્યો

એક રાતે એલું બન્યું કે જાણે વિઠોબા પોતે એની ઝૂંપડીએ આવ્યા. એને મંદિરના ગર્ભદ્વારમાં

લઈ ગયા. ચોખ્ખામેળાને હાથ પોતાના હાથમાં લઈને વિઠોળાએ કહ્યું કે 'તારી ભક્તિથી હું પ્રસન્ન થયો છું. તું કેઈ વાતે ઉદ્દેગ પામતો નહિ.' એટલામાં મંદિરનો એક પૂજારી બહાર સૂતો હતો, તે જાગી ઊઠ્યો. તેણે ચોખ્ખામેળાને મૂર્તિ પાસે જોડેલો જોઈ, ખીજા પૂજારીએને ખૂબ પાડી, 'અરે ! દોડો, દોડો ! આ ચોખ્ખામેળા તો શ્રીવિઠોળાની મૂર્તિ પાસે જઈને જોડો છે ! એ લુચ્ચો, બદમાસ મહાર દરવાજે તાળાં દીધેલાં હોવા છતાં ગમે તેવી રીતે લુચ્ચાઈથી મંદિરમાં દાખલ થઈ ગયો છે. પ્રભુમંદિરને તેણે અપવિત્ર કર્યું છે. અરેરે ! તે દુષ્ટે ધર્મનો નાશ કર્યો. પવિત્ર બ્રાહ્મણોને એણે અભડાવ્યા.' બ્રાહ્મણો તો ક્રોધથી ધૂંઆપૂંઆ થઈ ગયા. તેમણે ચોખ્ખામેળાને પકડ્યો ને દરવાજા બહાર ફેંકી દીધો ને કહ્યું, 'જા ! અહીંથી ભાગી જા.' ચોખ્ખામેળાએ ધીમેથી હસીને કહ્યું કે, 'અરે મહાપુરુષો, તમે નકામા શા માટે ધાંધલ કરો છો ? ધર્મ તે એમ કેઈનાથી નાશ કર્યો શું નાશ થઈ જતો હશે કે ? એક મહારે ગંગાજીમાં સ્નાન કર્યું તો શું ગંગાજી અપવિત્ર થઈ જશે કે ? એક હરિજનના શ્વાસથી સ્પર્શ થયેલો, ફૂંકાતો પવન શું આખા ગામને અપવિત્ર કરી શકે ખરો કે ? પ્રભુને મન ઉચ્ચ કે નીચ, ભણેલા કે અભણ,

સારા કે ખોટા, એવા કશાય ભેદ નથી. જોકે તમારી નજરે હું નીચ છું, તોપણ મેં પરમ કૃપાળુ પ્રભુને કંઈ પણ ગુનેા કર્યો નથી; તેથી તેની નજરે નીચ નથી. આપ જેવા પવિત્ર વિદ્વાન પુરુષોને આવી અસ્લીલ ભાષા બોલવી ઇચ્છતી નથી.’

મંદિરનો પૂજારી ક્રોધથી રાતીચોળ આંખ કરી બરાડી ઊઠ્યો કે, ‘અરે મૂર્ખાં! ચૂપ કર. શું એક મહાર બ્રાહ્મણોને ઉપદેશ આપશે? નીચામાં નીચી જાતનો એક તુચ્છ, અપવિત્ર મનુષ્ય શું તું બ્રાહ્મણોને સમજાવવા બેઠો છે? અરે, જા લુચ્ચા! શું અમે તારું બધું સાંભળ્યા કરીશું?’

પૂજારીઓની ફરિયાદ

બધા પૂજારી એકત્ર થઈને ગામના પંડિતો સાથે ગામના મુસ્લિમ સૂબા પાસે ગયા, અને ‘ચોખામેળાએ મંદિર અલડાવ્યું’ તેવી ફરિયાદ કરી. સૂબાએ તેને બોલાવી મંગાવ્યો અને પૂછ્યું કે, ‘તું તો એક નીચ જાતનો છે. મંદિરમાં તેં પ્રવેશ જ કેમ કર્યો?’ ચોખામેળાએ જવાબ આપ્યો કે, ‘વિઠોબા જાતે જ મને અંદર લઈ ગયા હતા. તેમાં હું શું કરું? હું તો એક અતિ પામર, તુચ્છ જીવ છું, એવું વારંવાર મેં શ્રીપ્રભુને કહ્યા કરેલું છે.

પ્રભુને દર્શન દેવા કાળે મેં મારી જિંદગી, મારું
સર્વસ્વ એના ચરણકમળમાં ક્યારનુયે સમર્પણ
કરી દીધું છે. એને દર્શન દેવા કાળે એની સતત
પ્રાર્થના હૃદયમાં હૃદયથી મેં કર્યા કરેલી છે. રાત્રિની
રાત્રિઓ રડી રડીને તે કાળે વિતાવેલી છે ને હવે
જ્યારે પરમ કૃપાળુ પ્રભુએ મારા જેવા એક પામર
ઉપર કૃપા કરી છે, ત્યારે તમે લોકો 'મેં મંદિર
અપવિત્ર કર્યું છે,' એવો આરોપ મૂકો છો ! તો
હવે નમ્રતાપૂર્વક આપને વિનતિ કરું છું કે આપને
ચોખ્ય લાગે તેમ કરશો.'

નિર્દય સજા

પરંતુ તે મુસ્લિમ સૂખાએ તેનું કંઈ જ સાંભળ્યું
નહિ. તેને એક વળી સાથે બંધાવ્યો અને મહોલ્લા-
ઓમાંથી ઘસડાવ્યો અને આખરે બહાર ફેંકી
દેવડાવ્યો. આ બધું જ દુઃખ ચોખામેળાએ કંઈ
પણ રાગદ્વેષ વિના અત્યંત પ્રેમપૂર્વક સહન કર્યું.
આવી રીતે તેને સજા કરીને પંઢરપુર બહાર ધક્કેલી
દીધો. પંઢરપુરમાં પ્રવેશ કરવાની તેને મના કરવામાં
આવી. એવી રીતે તેને ભીમા નદીની પેલે પાર
રહેવાની ફરજ પાડવામાં આવી.

હૃદયની ભક્તિ ને ઉદારતા

આમ અપમાનિત અને તિરસ્કૃત થયેલા

ચોખામેળા હવે શ્રીવિઠોળાના મંદિર પાસે જઈ શકતા ન હતા. છતાં તેના મનોમંદિરમાંથી એક ક્ષણ પણ શ્રીવિઠોળા ખસ્યા ન હતા. હંમેશાં તે પોતાનો બધો સમય આત્મચિંતનમાં જ ગાળતા. લોકોએ આટઆટલા તેમને હિરાન કરેલા હોવા છતાં લોકો પરત્વે તેમના દિલમાં જરા પણ રોષ ન હતો. બધું પોતે પ્રેમપૂર્વક સહન કરી લેતા.

વિઠોળા જાતે પધાર્યા

લીમા નદીના કિનારા પર તેમણે એક દીપ-માળા બંધાવી. આજે પણ તે હયાત છે. એક દિવસ તે લિંબોગીના (લીમડાના) ઝાડ નીચે જન્મતા હતા, ત્યારે સુંદર વસ્ત્રાભૂષણથી સજ્જ થયેલા શ્રીવિઠોળા પોતે તેની પાસે પધાર્યા. તેની સાથે પ્રેમથી ભોજન કરવા લાગ્યા. ચોખામેળાની પત્ની દહીં લાવી હતી, તે તેણે પ્રભુને પીરસ્યું. પીરસતી વખતે શ્રીવિઠોળાના પીતાંબર ઉપર કેટલાક છાંટા પડ્યા; આથી ચોખામેળાએ પોતાની પત્નીને ધમકાવી કે 'જ્યારે શ્રીપ્રભુ પોતે કૃપા કરી આપણી સાથે જન્મવા પધાર્યા છે, ત્યારે તું કેવી ઝેકાળણ રાખે છે?'

પ્રાહ્મણ પૂજારીનો ક્રોધ

બરાબર આ જ સમયે એક પ્રાહ્મણ પૂજારી તે રસ્તે થઈને જતો હતો, તેણે આ શબ્દો સાંભળ્યા.

તેને આથી ઘણો ક્રોધ ચઢ્યો અને આ દુષ્ટ મહાર પ્રભુની નિંદા કરી રહ્યો છે, એમ જાણી તે એકદમ એના પર ધસી આવ્યો. ઓખામેળા અટકાવી શકે તે પહેલાં તો તેણે શ્રીવિઠોળાને જોરથી એક મુઠ્ઠો લગાવી દીધો. ત્યાર પછીથી તે પાસેની નદીમાં જઈને નાહ્યો અને શ્રીવિઠોળાના મંદિરમાં દર્શન કરવાને ગયો. પરંતુ જેવો તે પ્રભુની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો કે તુરત તેની નજર પ્રભુના સુંદર રેશમી પીતાંબર પર પડી. ત્યાં દહીંના ડાઘા પડેલા દીઠા. શ્રીવિઠોળાનો એક ગાલ ફૂલી ગયો હતો. આંખમાંથી અશ્રુધારા વહી રહી હતી.

પશ્ચાત્તાપ

પેલા પ્રાહ્મણે આ જોયું ને જાણ્યું. તેના હૃદયમાં ભાવનો સંચાર થયો. હવે તેને સમજાયું કે તેણે જે સાધુને માર્યા હતા એ તો સાક્ષાત્ શ્રીવિઠોળા જ હતા. ‘અરેરે! મેં મૂર્ખે મારી જાતનું સત્યાનાશ વાળ્યું! મોતી પર જેમ હથોડો પડે, તેમ હું તેમના પર તૂટી પડ્યો હતો. અરેરે, પ્રભુ! મારા જાતીય અભિમાને મને ભુલાવ્યો. મેં મારો સર્વનાશ જાતે જ નોતર્યો છે. પ્રભુ! દયા કરો, કૃપા કરો.’

શ્રીવિઠોળાની પ્રસન્નતા

પોતાનું અભિમાન ગળી ગયું. નમ્રમાં નમ્ર

બની પોતાની જાતને તે ઘિચ્છારવા લાગ્યો. ઉત્કટમાં ઉત્કટ પશ્ચાત્તાપની લાગણીમાં ડૂબેલો તેવો તે બ્રાહ્મણ ભીમા નદીની પેલે પાર ગયો, અને તે સાધુ પુરુષની માણી માગી. અત્યંત કાલાવાલા કરવા લાગ્યો અને તે સાધુ પુરુષને મંદિરમાં તેડી લાવ્યો. મંદિરમાં આવીને જ્યાં જુઓ છે તો અતિ આશ્ચર્ય સાથે તેને જણાયું કે ઈજા પામેલો ગાલ હવે તો સાબ્લે થઈ ગયેલો છે. આ સાધુ પુરુષને જોતાં જ શ્રીવિઠોબા પોતે જ આનંદ પામ્યા હોય, તેવું સ્મિત તેમના મોં પર ફરક્યું.

હાડકામાંથી બોલાતું નામસ્મરણ

ચોખામેળાનું મૃત્યુ બહુ કરુણાજનક છે. બેદારના મુસલમાન સૂબાએ પોતાના પ્રાંતના બધા મહારોને હુકમ કર્યો કે મંગળવેદા ગામને ફરતો કોટ તેમણે બાંધી આપવો. ચોખામેળાને પણ બીજાં બધાંની સાથે જવું પડ્યું. કામ પૂરું થવા આવ્યું તેવામાં એક બાબુની અધૂરી રહેલી દીવાલ તૂટી પડી. કેટલાયે મહારો દબાઈ ગયા. એમાં આપણા સંતશિરોમણિ શ્રીચોખામેળા પણ હતા. ઘણાં વર્ષો સુધી એ પડેલી દીવાલની નીચે એમનાં હાડકાં દટાયેલાં રહ્યાં. પરંતુ તેમના મૃત્યુ પછી પરમ સંત-શિરોમણિ તરીકેની તેમની કીર્તિ ખૂબ વધી.

શ્રીનામદેવ નામના દરજી સંતને પ્રભુની પ્રેરણા મળી કે તેણે ચોખામેળાનાં અસ્થિ પંઢરપુર લાવવાં. શ્રીનામદેવ પંઢરપુર ગયા. પરંતુ ચોખામેળાનાં અસ્થિ બધાંની સાથે ભેગાંબેગ થઈ ગયેલાં હતાં. એકલાં તેમનાં હાડકાં નોખાં તારવી કાઢવાં એ તેણે મુશ્કેલ કામ હતું. આખરે શ્રીનામદેવે જમીન સાથે કાન માંડીને સાંભળ્યું તો, એમ કહેવાય છે કે, એક જગાએથી તેણે ‘વિઠોખા, વિઠોખા’ એવું નામસ્મરણ થતું સાંભળ્યું, તેથી તેણે જાણ્યું કે ત્યાં પડેલાં તેવાં અસ્થિ ચોખામેળાનાં જ હોવાં જોઈએ. હૃદયની અત્યંત આદરભક્તિથી એ અસ્થિ તેમણે ભેગાં કર્યાં. એમણે એને પંઢરપુર આણ્યાં. ત્યાં એને જમીનમાં દાટી એના પર ખાંભી બનાવડાવી. આજે પણ તે જગા ત્યાં જણાય છે. ત્યાં આગળ આજે પણ હરિજનો ઊભા રહી શ્રીવિઠોખાનાં દર્શન અને પૂજા કરે છે. (જોકે હવે તો તે શ્રીવિઠોખાનું મંદિર દરેક હરિજનને દર્શન કરવાને કાળે ખુલ્લું મુકાયેલું છે.)

૩ : હરિદાસ

બંગાળમાં ધાર્મિક જગૃતિ

ઉત્તર અને દક્ષિણ હિંદની માફક તે મહાન ધાર્મિક પરિવર્તનનાં મોજાંની અસર બંગાળમાં પણ થયા વિના રહી નહોતી. પ્રેમ અને ઉત્કટ ભક્તિના સૂરો દર્દીઓ અને લાગણીવાળાં ભાવાત્મક કાવ્યો દ્વારા સંભળાવા લાગ્યા. જયદેવ કવિએ શ્રીરાધાકૃષ્ણની અદ્ભુત આધ્યાત્મિક પ્રેમની કથની ગીતગોવિંદના કાવ્યમાં ગૂંથી. એ કાવ્યે જનસમાજના હૃદયમાં ઊંડું સ્થાન મેળવ્યું. સુષુપ્તિમાં પડી રહેલા સાત્ત્વિક પ્રેમના બીજને અંકુરિત થવામાં એણે પ્રેરણા આપી. ચંડીદાસ વગેરેએ પણ એમાંથી પ્રેરણા મેળવી અને શ્રીકૃષ્ણના ઉત્કટ પ્રેમનાં કાવ્યો રચ્યાં. જનતાના હૃદય પર તેથી પ્રેમ અને ભક્તિનાં બીજ રોપાયાં. શ્રી રામાનુજ અને માધવાચાર્યના સદુપદેશથી રંગાયેલા વૈષ્ણવ સાધુઓ દક્ષિણમાંથી બંગાળમાં આવીને વસ્યા હતા. કવિઓનાં પ્રેમભક્તિનાં કાવ્યોથી અને ભજનોથી તથા આ વૈષ્ણવ સાધુઓના સતત પ્રચારથી ભક્તિભાવના, બંધુભાવના સારાએ બંગાળમાં ફેલાયાં. લોકોના મનમાંથી રાગદ્વેષ, જાતિભેદનું જોર ઓછું

થયું. જનતાના દરેક વર્ગમાંથી પ્રભુના ભક્તો અને લોકકવિ ઉદ્ભવ્યા.

શ્રીચૈતન્ય મહાપ્રભુનું પ્રાકટ્ય

નદિયામાં શ્રીકૃષ્ણ ચૈતન્ય ભક્તશિરોમણિ તરીકે પંકાયેલા હતા. તે પ્રભુના પ્રેમમાં અને તેની ભક્તિમાં એટલા તો તરબોળ રહેતા કે પ્રભુનું ભજન કરતાં કરતાં ઉત્કટ ભાવાવેશમાં આવી જતા. ઉચ્ચ સ્વરે હરિનામની ધૂન તે મચાવતા. દરેકને ભક્તિનો યોધ આપતા. માધવાચાર્ય પંથના ઈશ્વરપુરી નામના એક સાધુએ તેમને દીક્ષા આપી હતી. સાધુ થઈને તેમણે પછી જાત્રાઓ કરવા માંડી. જ્યાં જ્યાં જતા, ત્યાં ત્યાં તે ઉન્મત્તપણે મસ્તીથી ભજન ગાતા, નાચતા, હજારો લોકોને ભક્તિના રસથી તરબોળ કરી દેતા. લોકોને ઉપદેશ પણ આપતા. ધાર્મિક સંવાદો પણ કરતા. તેમના હૃદયના સાચા ભાવથી કંઈક લોકોનો જીવનપલટો થયો હતો. દેશદેશમાંથી પવિત્ર અને ભક્ત આત્માઓ તેમની પાસે ભેગા થયા હતા.

ભક્ત હરિદાસ

છેવટે શ્રીચૈતન્યદેવે જગન્નાથપુરીમાં નિવાસ કરવાનું ઠરાવ્યું. અહીં તેમણે અને તેમના ભક્તોએ શ્રીજગન્નાથની ભક્તિમાં પોતાનું જીવન વ્યતીત કરવા માંડ્યું. આ પવિત્ર, સાત્ત્વિક, ભક્તમંડળ-

માં સૌથી પવિત્ર અને મધુર શ્રીહરિદાસ ઠાકુર હતા. બધા તેમને 'બ્રહ્મ હરિદાસ'ને નામે ઓળખતા. આ સાધુના જન્મ અને જીવનની ખીજી હકીકત વિષે બહુ થોડું જાણવામાં આવ્યું છે. એવું પણ કહેવાય છે કે, તે મુસલમાન હતા. પરંતુ એ મતને ચોક્કસ પુરાવા મળતા નથી, તેમ જ તે હકીકત સત્ય લાગતી નથી. શ્રીચૈતન્ય મહાપ્રભુના જીવનચરિત્ર અને એમનાં ખીજાં લખાણોમાં ઉપરોક્ત સાધુનું સ્પષ્ટ કથન થયેલું છે. તેથી એમ કહી શકાય કે તેઓ એક હરિજન હતા. પંદરમા સૈકાના છેક અંતમાં તે જન્મ પામ્યા હતા. છેક નાનપણથી જ શ્રીકૃષ્ણભક્તિમાં તેઓ રસ ધરાવતા જણાયા હતા. એમની સાર્વિકતા, એકનિષ્ઠા ને એમની પ્રેમભક્તિ વડે કરીને એમના સમકાલીન ભક્તમાં એમણે ઉચ્ચ સ્થાન મેળવ્યું હતું. શ્રીકૃષ્ણ ચૈતન્યના ભક્તમંડળમાં તે પોતે આગળ પડતા ગણાતા હતા.

હરિદાસની હરિભક્તિ

નાનપણમાં હરિદાસ પોતે સૂનમૂન બેસી રહેતા. કોઈ કામમાં જીવ પરોવતા નહિ. એમનો સ્વભાવ નિવૃત્તિપ્રધાન હતો. પોતાની જાતની સંભાળ લેવા જેટલી ઉંમરના થયા, ત્યારે તે પોતાના ગામ

પુરાનના કોઈ એકાંત સ્થળમાં જતા રહ્યા. અંગાળના જેસોર જિલ્લામાં આ ગામ આવેલું છે. તેમણે ત્યાં નાનું સરખું ઝૂંપડું બાંધ્યું. આગળપાછળ બધે તુલસી વાવી. તે જગાને ઘણી રમણીય બનાવી. પોતે તે સ્થળ બહુ જ સ્વચ્છ રાખતા. સતત હરિસ્મરણમાં પ્રત્યેક પળ પસાર કરતા. ભજનો ગાતા. ગદ્ગદ કંઠે પ્રભુની પ્રાર્થના કરતા. તેમની અજોડ ભક્તિ અને એકનિષ્ઠાથી તે આસપાસના પ્રદેશમાં જાણીતા થઈ ગયા હતા. ઘણાંયે જતા-આવતા વટેમાર્ગીઓનું તે સ્થળ આશ્રયસ્થાન બની ચૂક્યું હતું. ઘણાંય ગામડિયાઓના જીવનની મુશ્કેલીઓ હરિદાસ પોતે ઉકેલી આપતા. તેમની મુશ્કેલીમાં અને દુઃખમાં અને આપત્તિમાં તેમને તે આશ્વાસન આપતા. ઘણાંયનાં હૃદયો આમ તેમણે જીતી લીધાં હતાં. જીવનના માર્ગમાં ભૂલા પડેલાને માર્ગ બતાવી ભક્તિના સીધા રાહે તેમને વાળ્યા હતા. કેટલાંયે રોગીના રોગ તેમણે મટાડ્યા હતા. ભૂખ્યાંને અન્ન આપતા ને તરસ્યાંને પાણી પાતા. વર્ણભેદને લીધે એમને ઝાઝાં કષ્ટ સહેવાં પડ્યાં નથી, એ સાચે જ ઘણું આશ્ચર્યજનક છે. એમના પર શ્રીપ્રભુની અત્યંત કૃપા હતી.

અદ્વૈતાચાર્ય સાથે સંબંધ

ત્યાર બાદ તે શાંતિપુર પાસેના કૂલિયા ગામે

ગયા. ત્યાં એક વિદ્વાન વૈષ્ણવ બ્રાહ્મણ રહેતા હતા. તે શ્રીચૈતન્ય મહાપ્રભુના મિત્ર અને અનુયાયી હતા. તેમનું નામ અદ્વૈતાચાર્ય હતું. થોડા જ સમયમાં આપણા હરિદાસને એમનો પરિચય થયો. પછી તે તેઓ એકબીજાના મિત્રો બન્યા. સાથે જ તે બંને રહેવા લાગ્યા, ને સાથે જ પ્રભુભક્તિમાં પોતાના દિવસો નિર્ગમન કરવા લાગ્યા.

શ્રીમહાપ્રભુના પ્રીતિપાત્ર

થોડા સમય પછી હરિદાસે શ્રીકૃષ્ણ ચૈતન્ય મહાપ્રભુ વિષે સાંભળ્યું ને એમનાથી એ આકર્ષાયા. પોતે નદિયા જઈને રહ્યા. આ મહાન દયાળુ સાધુ હરિદાસની એકનિષ્ઠા, શ્રદ્ધા, વિશ્વાસ, પ્રેમ ને ભક્તિ જોઈને શ્રીમહાપ્રભુ નવાઈ પામ્યા ને ઉત્કટ પ્રેમના આવેશમાં આવી જઈને તેઓ હરિદાસને હૃદયથી ભેટ્યા.

પ્રભુની સેવાભક્તિમાં વર્ણુ અને જાતિનો ભેદ રહી શકતો નથી. હરિદાસને શ્રીમહાપ્રભુએ પોતાના સ્વજન ગણ્યા ને એમના પર અત્યંત પ્રેમ રાખતા હતા. હરિદાસ શ્રીચૈતન્ય મહાપ્રભુ સાથે જ યાત્રાર્થે ફરતા. આખરે તેમણે શ્રીમહાપ્રભુની સાથે જ પુરીમાં વસવાટ કર્યો. ત્યાં તેઓ ઝૂંપડામાં રહેતા. હાલ પણ એ જગાને શ્રીહરિદાસની ઝૂંપડીની નિશાની

તરીકે યાત્રાળુઓને બતાવવામાં આવે છે. કૃષ્ણ-
દાસના 'ચૈતન્ય-જીવનચરિત્ર'માં હરિદાસના આગ-
મન વિષે સુંદર વર્ણન કર્યું છે. શ્રીચૈતન્ય મહા-
પ્રભુજીએ તેમનું અત્યંત પ્રેમભક્તિપૂર્વક સ્વાગત
કર્યું હતું. કેટલેય દૂરથી હરિદાસને જોતાં શ્રી-
મહાપ્રભુ ઘેલાગાંડા થઈ દોડતા દોડતા જઈ હરિ-
દાસને હૃદયથી ભેટ્યા હતા. પોતાના ભક્તમંડળમાં
તેમની ભક્તિ અને પ્રભુપરત્વેની એકનિષ્ઠાનાં વખાણ
કરેલાં હતાં. શ્રીચૈતન્યદેવે એમના પરત્વે બતાવેલાં
પ્રેમ, નમ્રતા, ભક્તિ વગેરેનાં કેટલાંય જ્વલંત
દષ્ટાંતો કૃષ્ણદાસે એમના લખેલા જીવનચરિત્રમાં
આપેલાં છે.

એમની નમ્રતા

જ્યારે હરિદાસ પ્રથમ શ્રીમહાપ્રભુ પાસે આવ્યા,
ત્યારે જાહેર રસ્તાની એક કોરાણે દંડવત્ કરીને
શ્રીમહાપ્રભુને પ્રણામ કર્યાં. પોતે એ જ દશામાં ગદ્-
ગદ કંઠે ભાવાવેશમાં આવી જઈ શ્રીપ્રભુની પ્રાર્થના
કરવા લાગ્યા :-

બાળહૃદ

(વૈદરભી વનમાં વલવલે-એ ઢાળ)

કૃષ્ણ કૃપાનિધિ! વીનવું, હાવાં ઉર લ્યોની બાળ. કૃષ્ણુ
ચરણુકમળશરણુ દબ્યો, રાંક તારે હું નાથ!
આવે ન તાલ કેમે કરી ધસી મરું હું હાથ. કૃષ્ણુ

તંગ ઉદ્દેગે હૈયું રહે, જોમ ભોંક્યાં હોય તીર;
 સ્નાન કરું આંસુ-નીરમાં શકું ધરી શેં ધીર? કૃષ્ણુ
 પ્રેમપંથેથી હૃદયો હતો કળ્યું હત ન રૂપ,
 પ્રભવણી આટલો જાત ના રહેવો પડત ન ધૂપ. કૃષ્ણુ
 સ્વજન મટી શત્રુ બનો, કરું ફરિયાદ ક્યાંય?
 પેટ પાક્યું હોય ત્યાંય તે બાંધું પાટો હું ક્યાંય? કૃષ્ણુ
 અટવાઈ જોઈ દીન બાળને થાઓ રાજી શું આપ?
 વર્તન આયું ના તમને ઘટે, વધુ બળતો હું તાત. કૃષ્ણુ
 આપ વિના કેની પાસથી રાખું બાળ હું આશ?
 શ્વેર આવતાં લાત મારશે ક્યાં હું ઠરું, કરો ક્યાસ. કૃષ્ણુ
 દુઃખનો માર્યો વળી બોલું હું કદી આકરાં વેણુ,
 માહું રખે ઉર આણુતા, ઢાળો અમી-ભર્યાં નેણુ. કૃષ્ણુ
 બાળ-હઠ હાવાં હું કરું જો રીઝો નવ તાત!
 પ્રાણુ હોમી દઈ હું હરિ! કરજો કાવે ઉર વાત. કૃષ્ણુ

અસહ્ય વ્યથા

(રે શિર સાટે નટવરને વરીએ-એ ઢાળ)

રે! હરિ! હાવાં હૈયે ટાલક વાળો. (ટેક)
 રે! હરિ! હાવાં હૈયે ટાલક વાળો;
 રે! વિનતિ દીનની ઉર ધારો,
 કે હરિ! હાવાં હૈયે ટાલક વાળો. રે! હરિં
 રે! હરિ! કરગરી કરગરી કહીએ,
 રે! વ્યથા અંતર તે કયમ સહીએ?
 કે હરિ! તમ વિણુ જો મરી મથીએ! રે! હરિં

રે! દયા દામોદર તું દિલ દાખી,
 રે! અમીદષ્ટિ રાંકની પર નાખી,
 રે! ઉર લ્યો રિખાઉં છું તમ પાખી. રે! હરિં
 રે! નવ રૂકેવાયું ત્યારે એં ભાખ્યું,
 રે! તન, મન, ધન, વારી નાંખ્યું;
 કે તોયે કૃપામૃત નવ ચાખ્યું. રે! હરિં
 રે! હરિ વિણુ અંતર ન લહીએ,
 રે! કૃકેવાયે નવ, દાઝી મરીએ;
 કે હરિ! અમે શરમે મરી જઈએ. રે! હરિં
 રે! ક્ષમા કરજો હરિ વળી જોલું,
 રે! નવ રૂકેવાયે ત્યારે દિલ જોલું;
 કે હરિ! શેં તું દુઃખ દર્દને તોલું? રે! હરિં

આવી રીતે તેમને પ્રાર્થના કરતા જોઈને
 બીજા લક્ષ્મી તેમની પાસે આવી તેમને શ્રીમહાપ્રભુ
 પાસે લઈ ગયા. પરંતુ હરિદાસે કહ્યું કે, 'હું એક
 અતિ નીચ વર્ણનો છું. મારે કોઈ જ્ઞાતિ નથી.
 મંદિરમાં પ્રવેશ કરવાનો મને અધિકાર નથી. તો
 જો મને યાગના કોઈ એકાદ ખૂણામાં નાનીશી
 જગા મળી જાય તો ત્યાં હું પડ્યો રહીશ. એકાંત-
 માં એવી રીતે પ્રેમલક્ષિતમાં મારો સમય વ્યતીત
 કરીશ. જગન્નાથના કોઈ સેવકને મને અડકવાનો
 પ્રસંગ તેથી નહિ આવે.' આટલું જોલી હરિદાસે
 તો હરિનામની ધૂન મચાવી, ને પોતે પોતાનું

લાન ભૂલી ઉન્માદમાં આવી નાચવા લાગ્યા. શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુને જોઈને તેઓ અત્યંત ભાવાવેશમાં આવી ગયા. શ્રીચૈતન્યપ્રભુ પાસે આવ્યા અને હરિદાસને પોતાની છાતી સરસા પ્રેમભાવથી ચાંપ્યા. અત્યંત પ્રેમથી બંને રહ્યા. બંને એકબીજાની પર મુગ્ધ થયા. હરિદાસ બોલી ઊઠ્યા : ‘ અરે, પ્રભુ ! મને અડકો મા ! હું તો એક નીચ વર્ણનો અભાગી જીવ છું. ’

તમારા દર્શનથી પાવન થયો છું

પરંતુ શ્રીમહાપ્રભુજીએ જવાબ વાળ્યો કે, ‘ તમારા દર્શનથી તો હું પાવન થયો છું; કારણ કે તમારા જેવી ઉત્કટ પ્રેમભાવના મારામાં નથી. તમારા જેવી એકનિષ્ઠા અને ઉત્કટ ભક્તિ જેનામાં હોય તે તો સમાજના શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ પદે છે. વેદાભ્યાસ, દાન, તપ, યજ્ઞ અને કઠોર તપશ્ચર્યાથી જે મેળવાય છે, તે તમારા સત્સંગ માત્રથી મેળવાય છે. તમે તો સંન્યાસી અને બ્રાહ્મણ કરતાં પણ વધુ પવિત્ર છે. ’

આમ કહી હરિદાસને પોતે બાગમાં લઈ ગયા. ત્યાં એક જુદી ચોરડી આપીને કહ્યું કે, ‘ શ્રીપ્રભુના નામસ્મરણમાં તારું બાકીનું જીવન અહીં રહી તું વ્યતીત કર. હમેશાં હું તારી પાસે આવીશ. ’

ભજનભાવમાં હું તારી સાથે ભળીશ. અહીંયાં રહીને તું જગન્નાથને નમન કર્યાં કરી તારી ભક્તિની ભેટ શ્રીપ્રભુને ચરણકમળે હુમેશાં અર્પણુ કરજે. પ્રત્યેક દિવસે તને શ્રીપ્રભુનો પ્રસાદ અહીંયાં જ મોકલી આપીશ.' નિત્યાનંદ, જગદાનંદ, દામોદર, મુકુંદ વગેરે વગેરે હરિદાસને મળી આનંદ પામ્યા. હરિદાસ આ સંત-ભક્તો સાથે પોતાનો ઘણો સમય ભગવદ્ભાવમાં ગાળતા.

શ્રીચૈતન્યે એમનું રક્ષણુ કર્યું

હુમેશાં શ્રીમહાપ્રભુ ગોવિંદ સાથે મહાપ્રભુનો પ્રસાદ એમને મોકલતા. નંદ, ચોખામેળા, રવિદાસ વગેરે એના સમકાલીન સંતભક્તોને જીવનમાં હાડ-મારીઓ અને દુઃખો ઉચ્ચ ગણાતા સમાજ તરફથી જે વેઠવાં પડ્યાં હતાં, તે સર્વમાંથી હરિદાસ સદ્-ભાગ્યે મુક્ત હતા. તેમના સમકાલીન સાધુ પુરુષોમાં એમનું માન-આદર સારું હતું. પ્રત્યેકને તે પ્રિય થઈ પડેલા હતા. એ બધાંનું મૂળ કારણુ તો શ્રીચૈતન્ય પ્રભુ જ હતા. તેમણે હરિદાસની પ્રભુ ઉપરની શ્રદ્ધા, વિશ્વાસ, ઉત્કટ ભાવના તથા એની ભક્તિને પિછાનીને પોતાની સાથે લીધા હતા ને પોતાના સ્વજનોમાંના એક બનાવ્યા હતા. શ્રીમહા-પ્રભુના પ્રેમમાં તો વર્ણાવર્ણનો ભેદ ન હતો. એમનો

પ્રેમ સર્વવ્યાપક હતો; તેથી તે સમયના સમાજમાંથી ભાંગાનીચાપણાનું ઝેર ઓછું થઈ ગયું હતું.

પવિત્ર જગન્નાથપુરીમાં મહાસમાધિ

આ સમયમાં જગન્નાથપુરી સંતલક્ષ્મણ અને સાધુપુરુષોનું સુખ્ય અને મધ્ય સ્થળ થઈ પડ્યું હતું. નંદને જેમ ચિદંબરમ્, મહારાષ્ટ્રી ભક્તોને જેમ પંઠરપુર, તેમ બંગાળના સંતલક્ષ્મણોને શ્રીજગન્નાથપુરી હતું. મધ્યકાલીન સમયમાં શ્રીજગન્નાથદેવનું મંદિર બહુ વિખ્યાતિને પામ્યું હતું. તે ઘણા ઘણા દૂરના યાત્રાળુઓને આકર્ષતું. પ્રત્યેક વર્ષે હજારો યાત્રીઓ ત્યાં આવતા, સમુદ્રસ્નાન કરતા અને શ્રીજગન્નાથની પ્રાર્થના કરતા. ત્યાં ઉત્સવ-આનંદ કરતા અને ઉદ્વેગિત હૃદયે ઘેર પાછા વળતા. તે સમયમાં વૈષ્ણવ સાધુ-ભક્તોને જગન્નાથપુરી વૈકુંઠ સમાન લાગતી. શ્રીજગન્નાથની મૂર્તિને તેઓ હૃદયથી કૃષ્ણ માની એની ભક્તિ કરતા. જગન્નાથપુરી, તેની આબુખાબુ આવેલી સુંદર જગાઓ, નાની નાની પર્વતની ટેકરીઓ, દરિયાકિનારો-આ બધાં ભક્તોના દિલમાં શ્રીકૃષ્ણના જીવનના અનેક પ્રસંગોની પવિત્ર ઝાંખી કરાવતાં. શ્રીચૈતન્ય અને તેના અનુયાયી ભક્તો અને બીજા સંતલક્ષ્મણો પણ આહીં આવતા ને રહેતા. શ્રીજગન્નાથની સતત ભક્તિમાં બાકી રહેલું આયુષ્ય

ત્યાં વ્યતીત કરતા. સ્નાન, પ્રાર્થના, ભજનકીર્તન, મંદિરમાં પ્રભુનાં દર્શન કરવા જવું, પરસ્પર હૃદયથી ભગવત્ચર્યા પૂર્ણ ભાવથી કરવી—એવો એવો તે તે બધાંનો નિત્યક્રમ હતો. ઉત્સવના એવા ખીબ પ્રસંગોએ ધાર્મિક સરવસો અને ભજનમંડળીઓ નીકળતાં. ભક્તો આવેશમાં આવી જઈ ખૂબ નાચતા.

આખા શહેરમાં બધાના જમ્યા પછી તેઓ- (હરિદાસ) પ્રભુપ્રસાદ લેતા. મંદિરના બહારના દરવાજે દૂર ઊભા રહી, તેઓ પ્રાર્થના કરતાં ને આખરે એમના આવા ભક્તિમય જીવનનો અંત આવ્યો અને સને ૧૫૩૩ની સાલ પહેલાં તેઓશ્રી ભગવત્-જ્યોતિમાં લય પામ્યા.

